

માધ્યમર્શ

સંપાદક : હરિવલ્લભ ભાયાણી

પુરેતક ૪]

[અંક ૨

એપ્રિલ : ૧૯૮૧

(પ્રકાશિત : મે ૧૯૮૧)

સાબરકાંઠાનું સામાન્ય ભાષાસ્વરૂપ

(અંક ૪, ૧ થી ચાલુ)

શાન્તિભાઈ આચાર્ય

૩. (૨) નવા : ભાષાસામગ્રી : (૨) ' માનસ અને પશુ ' ૫૩. ભાષાપૃથક્કરણ ૫૭.
સમાજગત ૬૯.
૪. નાદોજ : ભૂમિકા ૭૩. ભાષાસામગ્રી : (૧) ' મેનતના મૂલ ' ૭૪.
(૨) ' અરખામણીનો કુંવર ' ૭૪. ભાષાપૃથક્કરણ ૭૬.
સમાજગત ૮૨.
૫. ખેડબાકા : ભૂમિકા ૮૨. ભાષાસામગ્રી : ' ગોવાળીયાનું આશન ' ૮૫.
ભાષાપૃથક્કરણ ૮૯. સમાજગત ૯૯.

સંપાદકીય

૧૦૩

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : અમદાવાદ

ભાષાવિમર્શ

- 'ભાષાવિમર્શ'માં ભાષાવિજ્ઞાન તથા ગુજરાતી અને ઇતર ભારતીય ભાષાઓને લગતા મૌલિક સંશોધન-અધ્યયન-લેખો, એમના અનુવાદ, ગ્રંથસમીક્ષા વગેરે પ્રકાશિત થશે.
- વર્ષનાં ૨૦૦થી ૨૫૦ પૃષ્ઠ, ચાર અંક, અનુક્રમે જાન્યુઆરી, એપ્રિલ, જુલાઈ અને ઓક્ટોબરમાં પ્રકાશિત.
- વ્યક્તિ માટે વાર્ષિક રૂ. ૧૦-૦૦, સંસ્થા માટે વાર્ષિક રૂ. ૧૫-૦૦; છૂટક અંકની કિંમત રૂ. ૪-૦૦
- લવાજમ, વિનિમય માટેનાં સામયિકો વગેરે મોકલવાનું સરનામું :
મંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ■ ટે. નં. ૭૭૯૪૭
ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાછળ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૯
- લેખો અને અવલોકન માટેનાં પુસ્તકો મોકલવાનું સરનામું :

હરિવલ્લભ ભાયાણી

૯, હાઈ લેન્ડ પાર્ક, ગુલબાઈ ટેકરો,

અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૫

- પ્રબંધ : વાડીલાલ ડગલી, શિવકુમાર જોશી, રઘુવીર ચૌધરી

નવા વર્ષનું લવાજમ જેમણે હજુ ન મોકલ્યું હોય તેઓ તરત જ મોકલી આપે એવી વિનંતી છે.

આ જાન્યુઆરીનો અંક મોડો થયો તે જલ્દી સંપાદક દિલગીર છે.

પ્રકાશક : રઘુવીર ચૌધરી, મંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ,

ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાછળ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૯

મુદ્રક : કાન્તિભાઈ મ. મિસ્ત્રી, આદિત્ય મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૧ ફોન : ૩૯૨૫૧૨

ભાષાવિમર્શ

એપ્રિલ, ૧૯૮૧

સાબરકાંઠાનું સામાન્ય ભાષાસ્વરૂપ (ચાલુ)

શાન્તિભાઈ આચાર્ય

૩ (૨)

જ્ઞ. ૧ : ૦ ભાષાસામગ્રી

(૨) 'માનસ અને પસુ'

એક બ્રામણ હતો. અને એક બ્રામણી. એમ કે બ્રામણ ને બ્રામણી બે હતાં. એમને ત્રણ છોકરો હતા. તે એક ગામ માગે તે બે રોટલા જોટલુ જ મલે. બાકી વધારે મલે નંય. ઈમ કરતા કરતા ત્રણ ગામ ફર્યો તોય બે રોટલાનો લોટ ભેગો થાય.

અવ પેલી બ્રામણી એવી કલાજન મલેલી કે ઈ કે 'મા'રે ખાવા કાજ તો જુવે જ. ગમે તેમ કરો બાકી મને પેટ પુરતુ ખાવા કાજ આપો તમે.' એમણે વીચાર કર્યો કે સાલુ આપડા નસીબમાં કરસુ જ નથી. ને હવે આપે સું ખાવા કાજ લાઈએ? ત્રન ગામ ભમુ સુ તે બે રોટલાનો લોટ ભેગો થાય સે અને એક ગામ ભમુ સુ તેય બે રોટલાનો થાય સે. એમણે બહુ ઝ કષ્ટાર્યો. આ બ્રામણી પન કાયમ પાદ્યા મેલે ને કાયમ ગારો ભાણડે. ઈમ કરતા કરતા એમણે વીચાર કર્યો કે આના કરતા મરી જવુ. સાડુ કે નાસી જવુ સાડુ.

આ બ્રામન પન એટલો બધો દયાડુ કે ખાતા ખાતા, કોઈ અનાસુરીયુ માણસ આવે તો, પોતાનુ ભાનુ આલી છે. આવો બહુ જ દયાડુ. અને ભગવાનનો ભક્ત હતો. ઈમ કરતે કરતે આ બ્રામન પોતે એક જોરી અને લોટો લઈને ત્યાંથી નીકરી ગયો.

જતા જતા એક વગરાની અન્દર કાય સે ત્યારે તે વખત ભગવાન એક પ્રકસીનુ રૂપ લેઈ અને એક પાંખ ભાગી નાખી અને ત્યો પથરા સ. પસે પંખીના રૂપમા ભગવાન બોલ્યા કે 'એ બ્રામન, તુ પાસો આવ.'

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૧ : ૨]

પસે પેલો બ્રામન પાસો આવે સે. પાસો આથી અન પુસે સે કે 'હે પ'ખી દેવ, આપ સુ કયો સો?' ત્યારે પ'ખીના રુપમા ભગવાન કીએ સે કે 'ભઈ, મારી એક પોખ લાગી જઈ સે માટે મારાથી ચલાતુ નથી, ઉડાતુ નથી અન હું ધના દીવસનો ભુખ્યો સુ માટે તુ મને કોક આપ.' પેલા બ્રોમને કેયુ કે 'આપજી, મારા પાસ ન તો એક કુટી બહોમેય નથી એટલે સું આપુ તમને?' પસી ભગવાન કે કે 'ભઈ, ચાલવાની જરુર નથી. પન આંચથી પેલી નદી સે ને ઈ નદી ઉપર એક ટેકરકો સે. ઈ ટેકરકા ઉપર અસંખ્ય માનસો મરેલા પર્યા સે. ત્યાંથી મઉંસ લાવ. ઉં તો માનસનો જ આહાર કરુ સુ, ખીજા કોઈનો આહાર કરતો નથી. આટલી મે'નત કરીન તુ લી આય.' પસે પેલો બ્રામન ત્યા પોતાની જોરી મુકી અન ત્યોથી ચાલતો થયો.

અવે ત્યા જઈ અને પેલો બ્રામન ટેકરકા ઉપર જુએ સે તે પોનસો માનસ કપાઈન પરેલુ. કોઈના આથ પરેલા, કોઈનું મોથુ પરેલુ, કોઈના પગ પરેલા, આમ પાનસો માનસ કપાઈને પરેલુ. અવ ત્યાથી એક પગ ઉચો કરી, ખભે મુકી અન બ્રોમન ત્યાકન લાયો. લાયી અન પેલા પક્સીદેવને સંપ્યુ. ને કે, 'આ, લો. માનસનો પગ લાયો સુ.' પક્સીદેવ કે 'સારુ તારે' પસે પક્સીદેવ બોલ્યા, 'ભઈ, આ પગ માનસનો નથી. પન ગધારાનો સ. તુ થોડુ ઓછુ ભાર સ. માટે લે આ સુક્ષ્મચન્દ્ર સે તે આપુ સુ તે તુ ઓપમે ભરાય, ઓપમે ભરાઈને જો' સુક્ષ્મચન્દ્રસકચન્દ્ર ઓપમે ભરાઈને ઝોય સે તા તો ગધારાનો પગ દીસો. પક્સીદેવ પસે કી કે 'અવે આ ભરાઈને તુ જા. પાનસો માનસ દબાઈને પર્યુ સે ધમા માનસ હોય એનુ જ [મઉંસ] લાવજો.' અમે પેલો બ્રેમણ ત્યો ગયો.

પેલો ઝઈન જુએ તાણે પોનસો માનસોમો કોઈ પાડાના રુપમા, કોઈ અકરાના રુપમા, કોઈ ઉટના રુપમા, કોઈ બઈના રુપમા, આપુ માનસ ડીઠામા આવ્યું. તાને વચમા એક જ માનસ પરેલો. એનુ થોડુક મઉંસ લઈ અન આ બ્રેમન પાસો આયો. પાસો આથી અન મુક્યુ. અને કે 'લ્યો, પક્સીદેવ ઝયો.' ત્યારે આ પક્સી બે સોસો મારી અન કેયુ કે 'જા, તાડુ કસ્તર ભલુ કરે. તને આ મેનત કરાચી એના બહલામા સુ આપુ? તુ આંચ ખોતર.' જમીન પર ખોચૂતરુ તારે ત્રયન હીરા નીકર્યા. કે 'આ લેઈ જા.' પેલો બ્રેમન કયે કે 'આવજી, આ પથરાને હુ સુ કરુ?'

પસે એને વીચાર કર્યો કે 'કદાસ આ પક્સી મને જો આ સુક્ષ્મચન્દ્ર આપ તો બહિ સાડુ. મારે આ પથરા જોઈતા નથી.' અમે આ પેલા પક્સી-

જીવને કેયુ કે 'મકસીદેવ, અને આ આપો તો હું લેઈ જાઉં.' મકસીદેવ કે 'તને એ આપુ, કી કે એ લેઈ જા. પન જો તુ આ લઈન આર જો તો તારુ મત્યુક થઈ જાય. તારે લઈને ઘેર પાસુ જવુ પરે.' આમ ભગવાન મકસીના રુપમા પ્રેલાને ધાક ધાલી. બ્રામન તો તે લઈન પાસો ઘેર આયો.

અવે આ લઈન પોતાતા ઘેર આયો તાને ઘેર બઈ તો કારઝાર થઈ ગી. બે પાદ્યા મેલીન ગારો લોડી પુસ્કર. બ્રમન તો બે આથ જોરીન અન પોતે પોની પીને ઘર વચી બેઠો. ને આ બ્રમણે વીચાર કર્યો કે 'સાલુ એ વાત સાસી પન આ બ્રામની કયા સ્વરુપમા સે એ હુ જોઉં.' પસે સુકસમ-અન્ન ભરાયી અન જોયુ તારે બ્રમની ગધારી માલુમ પરી. બ્રમને વીચાર કર્યો કે 'આ ગધારી સે. એ મને સુખ ન આલે.'

અવ પાડોસમા એક કુમ્ભારતુ ઘર. કુમ્ભાર અને કુમ્ભારયૂન બેય કાયમ સ્થર. પેલો કુમ્ભાર માટી કસીન તય્યાર થાય અન તરત જ બોલાવે. પેલી પાલે ન અન કદાચ સખ દ્ધન ન જાય તો સાકરાથી ઉડી અન લાકરી લઈન અચારીને ફરી વરે. મારીન ગોઘેલો કાઢી નાખે.

પેલો બ્રમણ વીચાર કરે કે 'સાલુ મારે ઘેર કળ્યો થાય સે અન આ કુમ્ભારને ઘેરે ય કળ્યો થાય સે. તો લાય હું જોઉં. એમા એમ સે?' જોયુ. પેલો કુમ્ભાર હતો એ ગધેરાના રુપમા દેખાણો. અને જે કુમ્ભારયૂન હતી એ માણસના રુપમા દેખાણી. પેલા બ્રમણે વીચાર કર્યો કે 'સાલુ હું એમ જ કરુ. અમે માનસ માનસ ભેગા થીએ અન આ ગધારા-ગધારી બેય ભેગા થાય. ઈયોને સખ થઈ જાય અન મારે ય સખ થાય. માટે લાય હું આ પરમાની કરુ.'

આ કુમ્ભારતુ નામ મોત્યો. બ્રમન કે 'મોતીભઈ, તુ આંચ આય.' આ મોતીભઈને બોલાયીન કેયુ કે 'ભઈ, જો કી કે આપરે, જગતમા કોઈએ ન કર્યું હોય એવુ કરીએ. જો કી કે તારે ઘેર કળ્યો સે ને મારે ય ઘેર કળ્યો સે, બઢિરાનો. તારેકી કે આપરે બઢિરો સાટા કરીએ.' પેલો કુમ્ભાર કે 'તારે બોમણીને રોધતા આવરે સ?' બ્રમણ કે 'હોવ, કી કે જાતજાતની રસોઈ પકવે સે.' કુમ્ભાર કે 'તાન તો ઉંલી જઉં. અન કુમ્ભારન તન આલુ.' બ્રમણ કે 'સારુ તારે.'

પસે પેલી બે બઢિસને બોલાયા. પુસ્યુ. બઢિરા ય સમ્મત થઈ ગ્યા. પેલી કુમ્ભારયૂન કયે કે 'સાલુ ઉં કુમ્ભારયૂન સુ જાતની. અને કદાચ આ બ્રમનની સેવા કરીસ તો — બ્રમાનો પુત્ર બ્રમ્મન ગનાય — આ અવતાર તો

મારો બગરો, પન આવિતો અવતાર તો સુધર્યુસે ?' જે જન સમ્મત થઈ ગયા. અન બેયોંયે સાટાં કરી દીધોં.

અવે ગામ હતુ તે આપથકડુ હતુ. એમા ઠાકોરે વાત જોણી, બેયોંને નાત બાયૂર મુકયા અને ફરીયાદ થઈ. બ્રામણને લોટ માગવાનો હતો, સપટી માંગવાની હતી ઈ બન્ધ થઈ ગઈ, ગોમમા ઝાય તે બધા વટલાયલો કેય. કોઈ આપે નંય. પણ આ બે માણસ ભેગા થ્યા તે ઝીરતા સીંખી ગ્યા. ભગવોનનુ નોમ દઈ અન ચલાવે. પસે ફરીયાદ થઈ તે વખતે ઠાકોર ઘેર આયો.

ઘેર આયીન ત્યાકન બ્રેમનને પુચ્છ કે 'ભઈ, આમ કરવાની જરૂર ખરી ? તારો રોટલો ભાગી પયૂરો, આ કુમ્ભારન બઈને સુકામ રાખી ?' બ્રેમન કે 'બાપજી, મીં જે કયું સેઈ બહ સમજન કયું સે. ને ઈયાયે પન સમજન કયું સે. માટે અમારે કોઈ જાતની કોઈની અપીલ સે નંય. પન બાપજી, આ આપની બધી સલા ભરેલી સે એમો તમારે થોડુ ઝોવાની જરૂર સે. લ્યો, આ કીકે સુદસમયન્ત્ર, તમે ભરાયી. ઓંખે અન જુવો.' અન આ ઠાકોર ભરાયીન જોયુ તો કોઈ પકસીના રુપમા દેખાણા ને કોઈ પાડાના રુપમા દેખાણા.

અવે જે માણસ હતા ઈ જુદા કાઢયા, અન જે પકસીના રુપમા હતા. ઈ જુદા કાઢયા. આમ બેયના બે વરન્દા પાર્યા, અલગ ભાગ પારી નાખ્યા. એક ભાગમાં, જે પકસીરુપમા હતા એ માણસો જ જીવે અને જે માણસ હતા એ વેણી કાઢીન માણસો બધા ભેગા કર્યા.

પસે ઠાકોરે વીવેસન કયું કે 'ભઈ, જુઓ, જે પકસીના રુપમા માણસો સે એ માણસો જુદા જ જીવે. અન આ ય જુદા જીવે.' પસે આ ઠરાવ થઈ ગયો, ઠરાવ થઈ જઈ અન પસે ઠાકોરે કેયુ કે 'જુઓ, આ બ્રહ્માનો પુત્ર બ્રામન સે. માટે આપરે કોઈ અપવાસ હોય, કોઈ ખીજુ હોય, કથા હોય, ઈ કરાવવુ હોય તે એની ફરજ સે ને આપરે કીએ એટલે કરે. માટે દરેકને જે આલવુ હોય ઈ આલી દેજો. કુલ નંય ને પાંખડી.' આ ગોમ સમ્મત થઈ ગયુ અન જજમાનવત્તી ચાલુ થઈ જી.

અમા શાવન મઈનો આયો, પેલા બ્રેમણને વીચાર કર્યો કે 'સાલુ આ જે માણસ તરીકે જીવે સે એમા હું નંય જહી તો કરસો વાંધો નથી. ઈ સમજસી. પન આ જે પકસીના રુપમા જીવે સે ત્યો જહી તો બહ સાડુ.' અમે ત્યો જજન એને સપ્તા વાચી. સાત દારા સપ્તા વાચી. પસે સાતમા

[ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૧ : ૨]

દારે આ બ્રામ્હન ઓળો કે 'જે જેને કુલ કે કુલની પાંખરી આલવી હોય એ મને આપજો.'

અમે મસુયોનીના માનસો કોઈ સમજે ન. એમને પીચાર કર્યો કે "સાલુ સાત દારા આપડુ કોમ બગર્યુ, સાત દારા ઉજગરા માર્યા અને પાસો બ્રામ્હન કે સે કે 'મને કોક આલો.' એના કરતા, આપરે નદી નજીક સે, અને નદીના તેરી કદાસ આ બ્રામ્હનને ગોદી ઘાલ્યે તો આખાયે ગોમનો રોગ જાય." આમ કરીન તે લોકો ખાડો ગોદવા વરગ્યા, નદીને તેર.

અવે જે માણસોનીના માણસો હતા, બધ્યા પાવા ગ્યેલા. ત્યા જઈન પુર્યુ કે 'લઈ, સેમ આ ખાડો ગોદો સો ?' તો લોકો કે "પેલો બ્રામ્હન આયો સે તે સાત દારાના ઉજગરા માર્યા, સાત દારા કોમ બગર્યુ ને પાસો કે સે 'મને આલો.' તારે એના કરતા એને કી કે ગોડી ઘાલ્યે તો આખા ગોમનો રોગ જતો રે," પસે માણસોનીના લોકો કે 'તમે કી કે સોલ્યુ ?' પેલા કી કે 'સું ?' તો કે 'ઈ બ્રમ્હાનો પુત્ર બ્રામ્હન ગનાય. અને ઈ તો એટલો વધે કે કોઈ કેવાની કરસી નંય. પગ લોખા કરે તો પતાર ફેરે અને જો લોહુ અદર કરે તો અકાયસ ફેરે. કે માટે ઈને તો ડટાય જ નંય.' પેલા પુસે 'ખરી વાત ?' તો કે 'ખરી વાત ત્સે.' એટલે નેલાને ખાડો બન્ધ કરી દીધો.

ખાડો બન્ધ કરી દઈન, આયીન, પસે દરેકને જે આલવુ તુ ઈ આલ્યુ અને વેરઈ ગ્યા.

માટે દુનીયામા એમ કેયુ સે કે જે પશુઓનીના માણસો કોઈ સમજી શકતા નથી. જે માણસના રૂપમા હોય તો સમજી સકે સે. માટે જે માણસાઈ હતા એ માણસાઈ તરીકે જીવ્યા અને જે પશુઓનીના હતા તે પશુ તરીકે. બસ.

૨ : ૦ લાખા-પૃથક્કરણ

૨ : ૧ અનિતરતીય

૧. આં સાનુસ્વારનો આં ~ આં ~ આં ~ આં વિકલ્પે.

આં	આ	આં	આં
હતાં	ત્યા	સાટોં	ઓખ
પાંખ	તા	દીધોં	સોમો

લાખાવિમર્શ : ૧૬૮૧ : ૨]

આખી કથાસામગ્રીને જોતાં અનુસ્વારના લોખ તરફનું અને આં ના
ઓ તરફનું એ બંને વલણો સ્પષ્ટ પણે વરતાય છે.

૨. આ અનુનાસિક સમીપવર્તીનો આ~ઓ વિકલ્પો.

આ ઓ

બ્રામણ જોણી

પાનસો પોનસો

ગામ ગોમ

૩. સાનુસ્વાર ઈં ની ઉપસ્થિતિ : મીં.

૪. ઈં અનુનાસિક સમીપવર્તીનો ઈં ~ ઓ વિકલ્પો.

ઈં ઓ

નીકર્યાં વેણી

ઈમ

૫. ઓ અને ઓ બંનેની ઉપસ્થિતિ.

ઓ ઓ

એ મેલે

અમે મલે

૬. અંત્ય સ્થાનના - ઓ નો ઓ ~ અ વિકલ્પો.

અ ઓ

પસે આપ

મને અન

બોલાવે તન

૭. ઓ અને ઓ બંનેની ઉપસ્થિતિ.

આ ઓ

ખોતર સોસો

પેલો પોની

પાસો ભોડી

૮. સંયુક્ત સ્વર અઘ અને આઘની ઉપસ્થિતિ.

અઘ અમઘ

બઘ કપાઘ

ભઘ ભસઘ

ચઘ દ્યાઘ

૯. સંયુક્ત સ્વર અઉ અને આઉની ઉપસ્થિતિ અને વિકલ્પ.

અઉ	આઉ	અઉ	~	આઉ
ખઉ	ખાઉ	ઝઉ	~	ઝાઉ
મઉંસ				

૧૦. માન્યતાં અર્ધ નું ઇ થવાનું વલણ.

ગી (ગર્ધ), લી (લર્ધ), જી (જર્ધ) વગેરે

૧૧. માન્યની સરખામણીએ કેટલાંક છૂટાંછવાયાં વલણો.

આ > એ	આ > ઓ	ઉ > અ	એ > આ
ભ્રેમન	થોય	સખ	ગધારી
ભ્રેમની	ઓ		ગધારા
એ > ઇ	ઓ > ઉ	અઈ > એઈ	
ઈને	સુધુ	લેઈ	
મીં			

૧૨. એ, ઐ, અને ઓ સિવાયના પાંચે સ્વરોની સાનુનાસિકતા.

અં	આં	ઇં	ઉં	ઐં
નંય	આંય	મીં	ઉં	ઐંખ
	પાંખરી		સું	સાટોં

૧૩. સપ્રાણ આ અને ઐ

આ'	ઐ'
મા'રે	મે'નત

૧૪. સંયુક્ત સ્વર-અયંજનો

સ્વરો

ત્રિવણી સંયોગ

આઈએ

લાઈએ

દ્વિવણી સંયોગ

અઈ

લઈ

વેરઈ

મઈનો

આઈ

લરાઈ

દ્યાઈ

કપાઈ

ઓઈએ

કોઈએ

અઉ

ખઉ

ઝઉ

મઉંસ

આઉ

ઝાઉ

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૧ : ૨]

૫૯

ઈએ કરીએ   ઉએ ઝુએ   એઈ લેઈ   એાઈ રસોઈ   એાઉ ઝોઉ

અંજનો

ત્રિવણી સંયોગ

૬ખ્ય નરે   રૂચ   ભૂચ   હૃચ   હલ્ય
અસંખ્ય યનરે   વરૂચા   સોજુઈ   બદ્ધચા   ઘાદ્ધચે

દ્વિવણી

ફડ : આપથકડ   ખડ : પાંખડી   ગ્ય : ગયો, ગયા
કતા : ભક્તા, સકતા   ખ્ય : ભુખ્યો, નાખ્યા   ગર : વગરા, ઉગગરા
કચ : કચો સો, મુકચા   ખર : પાંખરી
ફર : બાકરી
ફસ : પફસી
જ્ય : કજ્યો
ફચ : પાદચા   કચ : કાઢચા   ફટ : કફટાર્યો
ફલ : રોટલા   ફડ : ભાફડે
તા : જજમાનવત્તી   થ્ય : થ્યા   ફ્ય : ફ્યો   ફઃ અફર
ત્ય : ત્યાકન, ત્યો, ત્રત્યુક   નદ : અનદર
નર : ત્રણ   નધ : બન્ધ
જજ : બાપજ   જર : બ્રામન   મણ : બ્રામણી
ફટ : સપટી   મલ : કુમ્ભાર
ફડ : આપડા   મમ : સમ્મત, બ્રામ્મન,
ફત : સપ્તા   બ્રમ્મા
ખ્ય : સુખ્યુ   મર : ત્રત્યુક
ખર : આપરે
ખવ : અપવાસ
ફક : ટેકરકો   લ્ય : બોલ્યા, લ્યો   વ્ત : અવતાર
ફત : કરતે કરતે   લ્વ : આલવુ   વ્ય : જીવ્યા
ફદ્ : બદ્ધ
ફચ : ફ્યો, કફટાર્યો
ફક : પુસ્કર
ફચ : પુસ્ચુ
ફસ : કસ્સુ

૬૦

[ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૧ : ૨

૧૫. -ઈ, -એ, ય પૂર્વેના કંઠ્યોમાંના ક અને ગના તાલબ્ધીકરણમાં વિકલ્પ મળવો. જો કે અહીં ક નું એ પૂર્વેનું અને ગ નું ઈ પૂર્વેનું એવાં બે જ દષ્ટાંતો મળે છે.

મહાપ્રાણ ખ અને ધ જેમના તેમ મળે છે. એ પૂર્વેના ખ ના અને ઈ તથા ય પૂર્વેના ધ નાં દષ્ટાંતો આ સામગ્રીમાંથી મળતાં નથી.

ક ~ થ	ખ	ગ ~ જ	ઘ
કીએ	રાખી		
સકે સેમ ~ એમ		ગી ~ જી	ઘેર
સુકયુ	નાખ્યા	ગ્યેલા	—

૧૬. ચ નો ચ ~ સ અને છ નો છ ~ સ વિકલ્પે :

ચેમ	સેમ	છોકરો	સુ
વીચાર	વીવેચન	આછુ	પુસ્યુ
કદાચ	કદાસ	—	ભારસ

આ સામગ્રી બંનેના દંત્ય સે તરફના વલણની બહુલતા સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે. થ ના દંત્ય-સંઘર્ષી ત્વે નું દષ્ટાંત પણ મળે છે.

૧૭. જ અને ઝ ધ્વનિઓની ઉપસ્થિતિ અને ઉચ્ચારણમાં અદલાબદલી.

જ	ઝ	જ ~ ઝ	ઝ
જેટલું	ઝા	જો	ઝો
કાજ	ખીઝા	જોઉ	ઝોઉ
ફેરજ	—	બઉ જ	બઉ ઝ

૧૮. ડ અને ડ ની ઉપસ્થિતિ.

ડ	ડ
ડાટવુ	પાડોસ
પાડો	પાંખડી

આ સામગ્રીમાંથી અંત્ય સ્થાનનાં દષ્ટાંતો મળતાં નથી. સમગ્રતયા ઉપસ્થિતિનાં દષ્ટાંતો પણ બહુ ઓછાં મળે છે. ડ ના ર નું વલણ વ્યાપક છે.

૧૯. ડ ના ર ઉચ્ચારણનું બાહુલ્ય, કવચિત્ ફેરબદલી.

ર.	ડ ~ ર	ર
વગરો	આપડા	આપેરા

થોડું પાંખડી પાંખરી

હાર

સામાન્ય વલણ ર ઉચ્ચારણ તરફનું વિશેષપણે જણાય છે.

૨૦. જુ અને ન ના ઉચ્ચારણમાં અતંત્રતા.

જુ	ન	જુ	ન
માણસ	ભાનુ	માણસ	માનસ
બ્રામણી	ધના	પણ	પન
બ્રામણ	પાસન	બ્રામણ	બ્રામન

સામાન્ય વલણ ન ઉચ્ચારણ તરફનું વિશેષપણે જણાય છે.

આ સામગ્રીમાં મૂર્ધન્ય ધ્વનિઓ અત્યંત અલ્પ પ્રમાણમાં જણાય છે.

૨૧. સાનુસ્વાર -આં પૂર્વેના વ-ની ઉપસ્થિતિ : વાંચી.

૨૨. -ઈ, -એ, -ય પૂર્વેના વ - ની ઉપસ્થિતિ તેમ જ લોપનો વિકલ્પ

-ઈ	-એ	-ય
વીચાર	તેરઈ	આવ્યુ
વીવેચન	આવે	જીવ્યા
વાથી	ઝોય રે	આયો
બોલાથી		લાયો

૨૩. શ, સ અને સ્ ની ઉપસ્થિતિ તથા પ્રથમના બંનેના સ્ તરફના ઉચ્ચારણનું વલણ

શ	સ	સ્	શ > સ	સ > સ્
શવન	સાલુ	સખ	સ	સાડુ
પશુ	દીસો	સાટા	સમજસ	નાસી
પશુઓની	દીવસ	અપવાસ	સખરસે	અપવાસ

શ નો સ થવાનું વલણ પણ સ્પષ્ટ વરતાય છે.

શ > સ્ : સુ, નસીબ, ઇસ્વર, કસ્સુ, કરીસ.

આમ આ સામગ્રીમાંથી શ, સ અને સ્ ની ઉપસ્થિતિ તો મળે છે પરંતુ શ ના સ ઉચ્ચારણ થવાના તેમ જ સ ના સ્ થવાના દૃષ્ટાંતો વિશેષ પ્રમાણમાં મળે છે. સમગ્રતયા વલણ સ્ તરફનું જણાય છે.

૨૪. હ ની ઉપસ્થિતિ અને -ઈ, -એ અને -ય પૂર્વે લોપ.

હ	એ પૂર્વે	ય પૂર્વે
હતો	કીએ	કેયુ

હોવું કચે
હોય
હીરા
આહાર

આ ઉપરાંત બીલીની જેમ અસ્થાનના હું-ના લોપના દૃષ્ટાંતો પણ મળી આવે છે. -ઈ પૂર્વે વિકલ્પ મળે છે. : ઉં, અવ, આથ.

૨૫. જી નો અભાવ અર્થાત્ માન્યના જી નો ૨, કવચિત્ લ :

૨ લ
ગારો મલેલી
દયાડુ બદધ્યા
પુરકર
કારજર

આ ઉપરાંત 'પરમાની', 'સુક્ષ્મ', દૃષ્ટાંતોમાં અ નો આગમ, 'અત્યુક', 'ટેકરકો'માં ક નો આગમ, 'શાવન', 'વત્તી'માં રકારલોપ વગેરે જેવાં અન્ય લક્ષણો મળે છે.

આ સિવાય 'ઓયખ', 'ખોયતરુ', 'ત્રયન', 'ખાચર', 'સધચરસે', 'પુયસુ' અને 'અકાયસ', એ લઘુપ્રયત્ન યકારનાં દૃષ્ટાંતો પણ આ સામગ્રીમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

૨ : ૨ રૂપતત્ત્વીય

નામ

૧. લિંગ.

પું., સ્ત્રી., અને નપું. લિંગ એવી ત્રિલિંગી વ્યવસ્થા - પ્રત્યય યુક્ત તેમજ પ્રત્યયરહિત એમ બંને પ્રકારની - પ્રવર્તે છે. આ માટેના પ્રત્યય-અનુક્રમે -ઓ, -ઈ, અને -ઉ છે.

	પું.	સ્ત્રી.	નપું.
પ્રત્યયયુક્ત	લોટો	ભામણી	ભાનુ
	ટેકરકો	જેરી	લોકુ
પ્રત્યયરહિત			
	દીવસ	પોખ	ગામ
	પંગ	બદોમ	નસીબ

આવાવિમર્શ : ૧૬૮૧ : ૨]

૬૩૦

આ સિવાય 'કુમ્ભારન' દષ્ટાંતમાં 'અન' (વિકલ્પે-અચ્ચન) પ્રત્યય
પણ સ્ત્રી. માટે મળે છે.

(૨) વચન.

વચન પરત્વે એ. વ. અને બ. વ. એવી બે વચનવાળી વ્યવસ્થા પ્રવર્તે
છે. પું.ના -આ અને -ઓ, સ્ત્રી.ના -ઓ, અને નપું. લિંગના -આ,
-આં, -ઓ અને ઓ પ્રત્યયો મળે છે.

પું. બ. વ.	સ્ત્રી. બ. વ.	નપું. બ. વ.
આ	ઓ	ઓ
રોટલા	માનસો	ગારો
હીરા	સોસો	બઈરા
		હતાં
		સાટોં
		દીઘોં
		બઈરોં

આ સિવાય એ. વ. તેમ જ બ. વ. બંનેમાં પ્રચલિત નામિક વ્યવસ્થા
પણ પ્રવર્તે છે.

માણસ, મઉંસ, આથ, પગ, ગોમ, અપીલ, લોટ.

સર્વનામ

પુરુષવાચક સર્વનામની વ્યવસ્થા નીચે મુજબ છે.

એ. વ.	બ. વ.
હ ~ હિં ~ હું ~ હું	અમે, આપરે
તુ	તમે, આપ
ઈ ~ ઈયો	ઈ ~ એ ~ ઈયા
પેલો, પેલી, -	પેલા

આ સામગ્રીમાંથી 'પેલું' મારેનું રૂપ પ્રાપ્ત થતું નથી.

આખ્યાત

સાદા અને સંયુક્ત એમ બંને પ્રકારનાં ક્રિયાપદો પ્રવર્તે છે :

આલવુ, આપવુ, બોલવુ, ઉડવુ, સીખવુ, નાસી જવુ, ભાગી નાખવુ,
હી આવવુ, વેણી કાઢવુ, ગોદી ધાલવુ.

આમાં પહેલો, બીજો અને ત્રીજો એમ ત્રણ પુરુષ તથા એકવચન અને
બહુવચન એમ બે વચનની વ્યવસ્થા છે.

કાળ પરત્વે વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય એવી ત્રણ કાળની વ્યવસ્થા
પ્રવર્તે છે.

[ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૧ : ૨]

વર્તમાન

વર્તમાનકાળની પુરુષ-વચન વ્યવસ્થાના પ્રત્યયો :

એ. વ.

બ. વ.

પ. પુ. -ઉ ~ ક

-ઈએ

બી.પુ. -એ ~ ક

-ઓ

ત્રી.પુ. -એ ~ અ ~ ક

-એ

વર્તમાનકાળનું સહાયકારક ક્રિયારૂપ 'સ' છે.

ભૂતકાળ

ભૂતકાળનો સામાન્ય પ્રત્યય -ચ છે. તેના પછી લિંગ-વચનવાચક પ્રત્યયો આવે છે.

આયો, બોલાયા, ફર્યો.

ઉપરાંત 'દીઘો'માં -ઘ-, 'બેઠા', 'ડીઠા'માં -ઠ- અને 'દીસો'માં છે તેમ ક્વચિત -સૂ- પણ મળી શકે છે.

વળી સૌરાષ્ટ્રમાં વ્યાપક પ્રમાણમાં પ્રચલિત છે તેવો આણુ પ્રત્યય પણ 'દેખાણો-ણી-ણા', દર્શાવે છે તેમ પ્રચલિત છે.

સહાયક 'હો'નાં રૂપો 'હતો', 'હતી', 'હતુ', 'હતાં', 'હતો' મળે છે. આનાં દૂકાં રૂપો 'તુ' સિવાયના આ સામગ્રીમાંથી પ્રાપ્ત થતાં નથી. નિષેધવાચક સાથેનાં રૂપ પણ આમાંથી મળતાં નથી.

ભવિષ્યકાળ

એ. વ.

બ. વ.

પ. પુ. -ઈસ

ત્રી.પુ. -સે

-સી

'આ સામગ્રીમાંથી બી. પુ. એ. વ. અને પ. પુ. તથા બી. પુ. બધાનાં રૂપો પ્રાપ્ત થતાં નથી.

અન્ય :

આ સિવાય ભવિષ્ય (કે મંદ) આરાધ્ય, માટે -જ પ્રત્યય ('લાવજે', 'આલી દેજે', 'આપજે') અને નકારાર્થે ન ~ નં ~ નથીનો ઉપયોગ એ આ ભાષાસ્વરૂપના અન્ય લક્ષણો છે.

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૧ : ૨]

૬૫

૨ : ૩ શબ્દસામગ્રી

અકાયસ (ન.) આકાશ
 અદ્ધર (વિ.) ઊંચું
 અનાસુરીયુ (વિ.) નિરાધાર
 અન્દર (અ.) માંહી
 અપવાસ (પું.) ઉપવાસ
 અપીલ (સ્ત્રી.) અરજ; ફરિયાદ
 અમે (અ.) હવે
 અલગ (અ.) જુદું
 અવ (અ.) હવે
 આથ (પું.) હાથ
 આપ (સ.) આપણે
 આપથકડુ (વિ.) સ્વાર્થી
 આલવુ (ક્રિ.) આપવું
 આવરવુ (ક્રિ.) આવડવું
 આંચ (અ.) અહીં
 ઈ (સ.) તે; તેઓ
 ઈમ (અ.) એમ
 ઈયો (સ.) તેઓ
 ઈસ્વર (પું.) ઈશ્વર
 ઉટ (પું.) ઊંટ
 ઉપર (અ.) ઉપર
 ઓછુ (વિ.) ઓછું
 ઓચૂખ (સ્ત્રી.) આંખ
 ઓંખ (સ્ત્રી.) આંખ
 કે (અ.) કે
 કણટારવુ (ક્રિ.) કંટાળવું
 કદાસ (અ.) કદાચ
 કલાજન (વિ.) દુષ્ટ
 કસવુ (ક્રિ.) ગૂંદવું
 કસ્સુ (સ.) કશું

કાજી (અ.) કાજે, માટે
 કાયમ (અ.) હમેશાં
 કારગર (વિ.) કાળજી
 કુલાર (પુ) કુંલાર
 કે (અ.) કે
 કોઈ (અ.) કંઈ
 કોઈ (અ.) કંઈ
 કોક (સ.) કંઈક
 ખોતરવુ (ક્રિ.) ઉપર ઉપરથી ખણવું
 ગધારી (સ્ત્રી.) ગધેડી
 ગધારુ (ન.) ગધેડું
 ગધેરો (પું.) ગધેડો
 ગારો (સ્ત્રી. ખ. વ.) ગાળો
 ગોદવુ (ક્રિ.) ખોદવું
 ગોદી ધાલવુ (ક્રિ.) દાટી દેવું
 જ (અ.) 'ભારવાચક'
 જજમાનવત્તી (સ્ત્રી.) જજમાનવત્તિ
 જન (પું.) જણ
 જોટલુ (વિ.) જોટલું
 જોરી (સ્ત્રી.) થેલી
 ટેકરકો (પુ.) નાનો ટેકરો
 ડાટવુ (ક્રિ.) દાટવું
 તરીકે (અ.) તરીકે
 તા (અ.) ત્યાં
 તાણે (અ.) ત્યારે
 તાન (અ.) ત્યારે
 તાને (અ.) ત્યારે
 તારે (અ.) ત્યારે
 તે (અ.) તો
 તે (સ.) તે

તેર (પુ.) કાંઠો
 તોય (અ.) તો પણ
 ત્યા (અ.) ત્યાં
 ત્યાકન (અ.) ત્યાંકને
 ત્યારે (અ.) ત્યારે
 ત્યો (અ.) ત્યાં
 ત્રન (વિ.) ત્રણ
 ત્રયૂત (વિ.) ત્રણ
 થોડુ (વિ.) થોડું
 દ્યારુ (વિ.) દ્યાળુ
 દરેક (અ.) દરેક
 દારા (પું. બ.વ.) દહાડા
 દીવસ (પું.) દિવસ
 નજીક (અ.) નજીક
 નસીબ (ન.) નશીબ
 પકસી (ન.) પક્ષી
 પતારે (ન.) પાતાળ
 પન (અ.) પણ
 પરમાની (અ.) પ્રમાણે
 પશુયોની (સ્ત્રી.) પશુજગત
 પસી (અ.) પછી
 પસુયોની (સ્ત્રી.) પશુજગત
 પસે (અ.) પછી
 પંખી (ન.) પંખી
 પાદ્રયા (ન. બ.વ.) પાટુ
 પાડો (પું.) પાડો
 પાડોસ (પું.) પડોશ
 પાલવુ (ક્રિ.) પાળવું
 પાવુ (ક્રિ.) પાવું
 પાસન (અ.) પાસે
 પુસવુ (ક્રિ.) પૂછવું

પુસ્કર (વિ.) ખૂબ, પુષ્કળ
 પોતે (સ.) જાતે
 પોખ (સ્ત્રી.) પાંખ
 પોનસો (વિ.) પાંચસો
 પોની (ન.) પાણી
 ફોરવુ (ક્રિ.) ફેડવું
 બધરો (ન. બ.વ.) બધરો
 બચારી (વિ.) બિચારી
 બદોમ (સ્ત્રી) બદામ
 બર્દ (પું.) બળદ
 બલધ્યા (પું. બ.વ.) બળદો
 બામણી (સ્ત્રી.) બાહણી
 બાર (અ.) બહાર
 બેયોં (વિ.) બંને
 બ્રેમણ (પું.) બ્રાહ્મણ
 ભાણુવુ (ક્રિ.) ખરાબ બોલવું
 ભોડુ (ન.) માથું
 બ્રમ્મા (પું.) બ્રહ્મા
 બ્રામણ (પું.) બ્રાહ્મણ
 બ્રામની (સ્ત્રી.) બ્રાહ્મણી
 બ્રામન (પું.) બ્રાહ્મણ
 બ્રેમણ (પું.) બ્રાહ્મણ
 માણસાર્ધ (વિ.) માનવ રૂપ
 મે'નત (સ્ત્રી.) મહેનત
 મોથુ (ન.) માથું
 મૃત્યુક (ન.) મૃત્યુ
 રોધવુ (ક્રિ.), રાંધવું
 લાકરી (સ્ત્રી.) લાકડી
 વગરો (પું.) વગડો
 વરગવુ (ક્રિ.) વળગવું
 વરન્દા (પું. બ.વ.) વિભાગ

વીવેસન (ન.) વિવેચન

વેરાવુ (કિ.) વેરાવું

વેણુવુ (કિ.) વીણું

સકવુ (કિ.) શકવું

સપટી (સ્ત્રી.) ચપટી

સપ્તા (સ્ત્રી.) ભાગવતની સપ્તાહ

સમ્મત (વિ.) સંમત

સાકરો (પું.) ચાકરો

સાત (વિ.) સાત

સુ (સ.) શું

સુક્કસનદેકસક યંત્ર (ન.) સુક્કમદર્શક યંત્ર

સુક્કસમયંત્ર (ન.) સુક્કમદર્શક યંત્ર

સું (સ.) શું

સોભરવુ (કિ.) સાંભળવું

સોસો! (સ્ત્રી. બ. વ.) ચાંચો

હીરા (પુ. બ. વ.) હીરા

૨ : ૪ રૂઠ પ્રયોગ-કહેવતાદિ

આ સામગ્રીમાંથી નીચે મુજબના રૂઠપ્રયોગો જોવા મળે છે.

સખ દર્ધન જવુ 'તરત જ ઊઠવું' :

સખ દર્ધન ન ઝાય તો.....લાકરી લર્ધન...ફરી વરે.

ફરી બરવુ 'માર મારવો' :

લાકરી લર્ધન બચારી ફરી વરે.

ગોધેલો કાઢી નાખવો 'ખૂબ માર મારવો' :

મારીન ગોધેલો કાઢી નાખે.

ધાક ધાલવી 'ખીક બેસાડવી' :

પકસીના રૂપમા પેલાને ધાક ધાલી.

સાટોં કરવા 'અદલાબદલી કરવી' :

આપરે બર્ધરો સાટો કરીએ.

વેરઈ જવુ 'વીખરાઈ જવું' :

દરેકને જે આલવુ તુ ઈ આલ્યુ અન વેરઈ ગ્યા.

કુટી બદોમ ન હોવી 'કશું જ ન હોવું' :

મારા પાસન એક કુટી બદોમે ય નથી.

ગોદી ધાલવુ 'દાટી દેવું' :

નદીના તેરી ગોદી ધાલ્યે.

આ સિવાય નીચેની કહેવત પણ જોવા મળે છે :

કુલ નંય ને પાંખડી 'શક્તિ મુજબ જે બને તે' :

દરેકને જે આલવુ હોય ઈ આલી દેજો. કુલ નંય ને પાંખડી.

૨ : ૫ વાક્યગત

૧. ભગવાન પક્ષીના રૂપમાં પેલાને ધાક ધાલી.
૨. અને આ ઠાકોર ભરાયીન જોયું.
૩. પેલા. ભ્રમણને વીચાર કર્યો.
૪. પેલાને ખાડો બંધ કરી દીધો.
૫. આપરે બધરો સાટા કરીએ.
૬. પાનસો માનસ કપાઈન પરેલું.

વાક્ય ૧-૨ માં માન્યમાં -એ પ્રત્યયની અપેક્ષા છે ત્યાં અહીં તેને અભાવ છે. તે જ રીતે વાક્ય ૩-૪માં -એ પ્રત્યયની અપેક્ષાએ -ને પ્રવર્તે છે. વાક્ય ૫ માં -ના ની અપેક્ષા છે, ત્યાં તેનો અભાવ છે. વાક્ય ૬ માં માનસને સમૂહવાચક એ. વ. ગણીને ક્રિયારૂપ પણ એ. વ. તું પ્રયોજાયેલું છે.

૩ : ૦ સમાજગત

૧. સંબોધનની સામાજિક ભાષા.

પક્ષીદેવ બ્રાહ્મણને 'તુ' કહે છે, જ્યારે બ્રાહ્મણ પક્ષીદેવને 'તમે' અને 'આપ' કહે છે :

પક્ષીદેવ : તું પાસો આપ. તુ ઓછું ભારસ.

બ્રાહ્મણ : આપ સુ કો સો ? પક્ષીદેવ ઝમો.

બ્રાહ્મણી પોતાના પતિને 'પાટયા' મેલતી અને 'ગારો' ભાંડતી હોવા છતાં સંબોધન 'તમે' થી કરે છે :

બ્રાહ્મણી : ખાવા કાજ આપો, તમે,

બ્રાહ્મણ કુંભારને 'તુ' કહે છે અને સામે કુંભાર પણ બ્રાહ્મણને 'તુ' કહે છે :

બ્રાહ્મણ : મોતીભાઈ, તુ આંચ આપ.

કુંભાર : તારે બોમણીને રોધતા આવરે સુ ?

બ્રાહ્મણ ઠાકોરને 'તમે' અને 'આપ' કહે છે, જ્યારે ઠાકોર બ્રાહ્મણને 'તુ' કહે છે. ઉપરાંત ઠાકોરને સંબોધવામાં પણ બ્રાહ્મણ 'આપજી' નો ઉપયોગ કરે છે.

બ્રાહ્મણ : તમે ભરાયી ઓખે અને જુવો. આપની સલા ભરેલી સે...

ઠાકોર : તારો રોટલો ભાગી પયૂરો.

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૧ : ૨]

ભા. / ૨

આમ આ સામગ્રી પક્ષીદેવને દેવ માનીને તથા ડાકોરને રાજા માનીને બંનેને માનાઈ ગણાવે છે.

સંભવત : પ્રથમમાં ધાર્મિકતા અને ભારતીય પરંપરા તથા બીજામાં સત્તા અને સામાજિક ઉચ્ચતા આમાં કારણભૂત હોય. સામે પક્ષીદેવ અને ડાકોર બ્રાહ્મણને 'તુ' કહે છે તેમાં મહદંશે આ બ્રાહ્મણની ગરીબી અને પરંપરાથી વિરુદ્ધ અવિદ્યા જવાબદાર હોય તેમ લાગે છે.

બ્રાહ્મણ અને કુંભાર વચ્ચેનો પરસ્પરનો સંબોધન વ્યવહાર પણ 'તુ' નો છે. આમાં બંને વચ્ચેનો ધનિષ્ઠ સંબંધ અને / અથવા બ્રાહ્મણની ગરીબી કારણ રૂપ હોય. બ્રાહ્મણના 'દ્યારુ' પણાએ તેમ જ સાલસ સ્વભાવે પણ આમાં ભાગ ભજવ્યો હોય તેવી સંભાવના ખરી. ઉપરાંત કુંભાર 'ખરેખર' તો ગધારો છે તેથી તે તો સમાજમાન્ય ભાષા ક્યાંથી પ્રયોજે? સામા પક્ષે બ્રાહ્મણ કુંભારને 'તુ' કહે છે, પરંતુ સંબોધન 'મોતીભઈ' કહીને કરે છે. આ તેનો સંસ્કાર છે.

બ્રાહ્મણી બ્રાહ્મણને 'ગારો' ભાંડે છે અને 'પાટયા' મેલે છે તેમાં પણ તે 'ખરેખર' તો ગધારી છે તે મુદ્દો ભાગ ભજવતો લાગે છે.

૨. કાર્યસાધક વ્યવહારુ ભાષા.

બ્રાહ્મણે પક્ષીદેવ પાસેથી મળતા પથરા(જે ખરેખર હીરા હતા)ના બદલે સુક્ષ્મદર્શક યંત્ર લેવું છે તેથી તે પક્ષીદેવને કહે છે 'પક્ષીદેવ, મને આ આપો તો હું લેઈ જાઉં.' એવી નમ્ર ભાષા વાપરીને તે કાર્ય સાધે છે. પરંતુ બ્રાહ્મણીને કુંભારણ સાથે 'સાટા' કરવા છે ત્યારે કુંભાર પાસે જવા સાથે તેવા જોવી નીતિની ભાષા પ્રયોજે છે.

કુંભાર પાસે પરસ્પર બઈરી બદલવાની દરખાસ્ત મુકતા કુંભાર બ્રાહ્મણને પૂછે છે, 'તારે બોમણીને રોધતા આવરે સ્?' તેના ઉત્તરમાં બ્રાહ્મણ કહે છે 'હોવ, કી કે જાત જાતની રસોઈ પકવે સે.' સપ્તમી લોટ માગીને પેટભર ખાવાનું પણ પૂરું પાડી નહીં શકતો બ્રાહ્મણ 'જાતજાતની રસોઈ'ની વાત કરે છે. અલભ્ય આનાથી કાર્ય સધાઈ ગયું. કુંભાર કહે છે 'તાન તો હું [બ્રાહ્મણીને] લી જાઉં.'

'સપ્તા' વાંચીને પોતાનું કામ ખોરબે પાડી તુકસાન કર્યું છે અને ઉપરથી કંઈક આપવાનું કહે છે તે 'ગામના રોગ' રૂપ બ્રાહ્મણને નદીકાંઠે દાટી દેવા માટે ખાડો ખોદી રહેલા પશુચોનિના લોકોને માનવચોનિના લોકો આમ સમજાવે છે :

માનવયોનીના માણસો પશુયોનીના માણસોને કહે 'તમે ક્યાં કે સોલ્યું?'
તેણે ક્યાં કે 'સુ?', ત્યારે માનવયોનીના માણસો જણાવે છે 'ઈ બ્રહ્માનો
પુત્ર બ્રાહ્મન ગણાય. અને ઈ તો એટલો વધે કે કોઈ કેવાની નંચ. પગ
ઢોળા કરે તો મતાર ફોરે અને જો લોકુ અદ્ધર કરે તો અકાયસ ફોરે.
કે માટે ઈ ને તો ડટાય જ નંચ.' દલીલ કામચાલ નીવડી. ખાડો ખોદવો
અંધ થયો. બ્રાહ્મણ બચી ગયો અને ઊલટું સહુએ તેને 'જે આલવુ' તુ
ઈ આલ્યુ.'

બ્રહ્માના પુત્રની અતિમાનવીય શક્તિને વર્ણવતી ભાષાએ કાર્ય સાધી
આપ્યું! જ્યાં જે પ્રકારની ભાષા જરૂરી હોય તેનો વપરાશ જ કાર્ય સાધવામાં
સફળ બને છે.

૩. કાનૂની દલીલની ભાષા.

બ્રાહ્મણ અને કુંભારે પરસ્પરના બધરિં બદલ્યા બાદ ગામે બંનેને નાત
બહાર મૂક્યા છે. ગામનો ઠાકોર આની તપાસ માટે બ્રાહ્મણને ત્યાં આવે છે.
બંને વચ્ચે આ મુજબ સંવાદ થાય છે :

ઠાકોર બ્રાહ્મણને પૂછે છે, 'ભઈ, આમ કરવાની જરૂર ખરી? તારો
રોટલો ભાગી પયરો. આ કુંભારન બધને સુ કામ રાખી?'

બ્રાહ્મણ જવાબ આપે છે, 'બાપજી મીં જે ક્યું સે ઈ બહ
સમજન ક્યું સે. ને ઈયાયે [કુંભારે] પન સમજન ક્યું સે. માટે અમારે
કોઈ જાતની કોઈની અપીલ સે નંચ.' આમ શા માટે પોતે કહે છે તેની
દલીલ કરતાં તે આખી સભા કેવી છે તે ઠાકોરને જોઈ જવા વીનવે છે.
ઠાકોર સુક્ષ્મદર્શક યંત્ર આંખે ચડાવીને જુએ છે તો 'કોઈ પક્સીના રુપમાં
દેખાણા ને કોઈ પાડાના રુપમાં દેખાણા.' ઠાકોર શી દલીલ કરે! બ્રાહ્મણની
જજમાનવૃત્તિ ફરી ચાલુ કરી દીધી.

આ ઉપરાંત બ્રાહ્મણ પોતાની ગરીબ સ્થિતિનો વિચાર કરતાં જે
મનોમન બોલે છે તેમાં અને કુંભારણ બ્રાહ્મણને 'જવાનો' વિચાર કરે છે
તેમાં 'તત્ત્વચિંતનની ભાષા' તથા ઠાકોર વિવેચન કરીને ગામને સંબોધે છે
તેમાં 'રાજકીય પ્રવચનની ભાષા'ના દર્શન થાય છે.

વળી 'ખાતાખાતા', 'ઝમો' અને 'આહાર કુડુ સુ' જેવા વાક્યાંશો
એક જ ક્રિયા માટેના સામાજિકતાના ભેદો દર્શાવે છે. પક્સીદેવ 'આહાર
કુડુ સુ' પ્રયોગે છે તેમાં 'ઉચ્ચતમ' બ્રાહ્મણ પક્ષીદેવ, 'ઝમો' કહે છે

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૧ : ૨]

તેમાં 'મધ્યમ' અને બ્રાહ્મણના માટે 'ખાતા ખાતા...ભાષુ આલી છે' વર્ણવાયું છે તેમાં 'સામાન્ય વપરાશ'ની સામાજિકતા ડોકાય છે.

આ ઉપરાંત આ નાનકડી કથામાંથી બ્રાહ્મણ, કુંભાર અને ઠાકોરના પારંપરિક વ્યવસાય, જ્ઞાતિલગ્નનો રીવાજ, તેના ભંગ માટે સામાજિક બહિષ્કાર જેવી શિક્ષા, ઠાકોરના ચુકાદા અને ગામના સ્વીકાર પરથી જણાતું ગામનું રાજાશાહી બંધારણ, પક્ષી અને પાડા રૂપી માણસોની જડવૃત્તિ, તેઓને સમજાવવા અર્થે વપરાતી શુદ્ધિપ્રધાન કરતાં ગેબી દલીલ, ઈત્યાદિ જેવા અનેક મુદ્દાઓ બહાર આવે છે. અહીં આવા બિન-ભાષાકીય મુદ્દાઓની ચર્ચા પ્રસ્તુત ગણી નથી.

છેલ્લે સમગ્ર કથામાં 'કી કે,' 'એમ કે,' 'સાલુ' વગેરેની ચાલુ છાંટણી સાબરકાંઠાનાં ભાષાલક્ષણોમાં પૂર્તિ કરે છે.

૪

૭ : ૦ ભૂમિકા

૦ : ૧ કેન્દ્રપરિચય

નાંદોજ (તા. ભીલોડા, જિ. સાબરકાંઠા)

સાબરકાંઠા જિલ્લાના ભીલોડા તાલુકાના આ ગામની વસ્તી ૧૪૬૮ની હતી. આમાં ૭૨૩ પુરુષો અને ૭૪૫ સ્ત્રીઓ હતાં. અનુસૂચિત જાતિની વસ્તી ૩૧૬ની હતી જેમાં ૧૫૭ પુરુષો અને ૧૬૨ સ્ત્રીઓ હતાં. અનુસૂચિત જનજાતિની વસ્તી ૧૨૫ની હતી જેમાં ૬૨ પુરુષો અને ૬૩ સ્ત્રીઓ હતાં.

અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતી શિક્ષિત વસ્તીની [સંખ્યા ૫૩૭ની હતી જેમાં ૩૭૯ પુરુષો અને ૧૫૮ સ્ત્રીઓ હતાં.

ગામમાં આશરે પંદર જેટલા મહોલ્લામાં ત્રણ સો સાઠ જેટલાં ઘરો આવેલાં છે. રાતિની દૃષ્ટિએ જોતાં આંજણા પટેલ, ઠાકરડા અને વણકરોની વસ્તી મુખ્ય છે. આ સિવાય મોટ પટેલ, દરજી, લાંબી અને મુસ્લીમોની વસ્તી છે.

ગામની ઐતિહાસિક વિગત તેમજ નામકરણ અંગેની વિગત પ્રાપ્ત થઈ શકી નથી. નજીકના શહેર હિમતનગરથી આ ગામ ૨૭ કિ. મિ. દૂર આવેલું છે.

ગામની પૂર્વ દિશાએ નાની ડુંગરી આવેલી છે. પશ્ચિમ દિશાએ લગલગ પાંચેક કિ. મિ. દૂર જ્ઞાતમતી નદી વહે છે. આ નદી પર માંકડી અને ધન્દ્રાસી એ બે બંધ બાંધવામાં આવેલા છે.

ગામમાં મુખ્ય ધંધો ખેતી છે. હેરીઉઘોગ પણ પૂરક ધંધા તરીકે વિકસી રહ્યો છે.

પાણી માટે ત્રણ કૂવા, તળાવ તથા વાવની સગવડ છે.

શિક્ષણ અંગે પ્રાથમિકથી માંડી દસ ધોરણ સુધીના માધ્યમિક શિક્ષણની વ્યવસ્થા છે.

આર્થિક ક્ષેત્રે સહકારી મંડળી લેમ જ દુધઉત્પાદક મંડળી કામ કરે છે.

સ્થાપાવિમર્શ : ૧૯૮૧ : ૨]

૭૩

યુવકમંડળ, મહિલામંડળ, પ્રણામી સત્સંગનું મંડળ તેમ જ શક્તિ માઈ
મંડળ જેવાં મંડળો સામાજિક પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યાં છે.

તળાવ ઉપર કાલી માતાનું મંદિર, સ્મશાન તરફ મહાદેવ તેમ જ
હનુમાનજીનાં મંદિર અને ડુંગરી પર વહેરાઈ માતાનાં મંદિરો આવેલાં છે.

ગામને ટપાલ તેમ જ બસની સુવિધા પણ છે. અને પાકા રસ્તા વડે.
પણ તે જોડાયેલું છે.

૦ : ૨ ભાષકવિશેષ

આ ગામમાંથી પુંજભાઈ જોઈતાભાઈ પટેલને મુખ્ય ભાષકવિશેષ
તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. આ ભાઈ જાતિએ આંજણા પટેલ હતા.
તેમની ઉંમર આશરે ૫૫ વર્ષની હતી. તેમણે શિક્ષણ લીધું ન હતું. ધંધો
ખેતીનો હતો. તેમના પૂર્વજો મહેસાણા જિલ્લાના પાટણ ગામ તરફથી આ
બાજુ આવ્યા હોવાનું તેઓ જણાવતા હતા. તેમણે કોઈ શહેરમાં ક્યારેય
લાંબો વસવાટ કર્યો ન હતો.

આ સિવાય જરૂર પડે શંકરભાઈ સવજીભાઈ પટેલ તથા મોહનભાઈ
ભગવાનદાસ પટેલની પણ મદદ લેવામાં આવતી હતી.

૧ : ૦ ભાષાસામગ્રી

(૧) 'મેનતના મુક'

એક કાકો હતા. એમને ચાર છોકરા હતા. એમનો બાપો બીમાર
પડ્યા એટલે ચાર છોકરાને ખાટલો આપીને ચાર પાંચે બેસાડ્યા. પાંચે
બેસાડીને એમને કે 'છોકરાવ આપણા ખેતરમાં ધન દાટયુ સે.' કંઈ જગ્યાએ
દાટયુ છે ઈ બાપો બોલ્યા નં. પસે કાકો ગુજરી ગયા. કાકો ગુજરી આ
પછે છોકરાઓ ખેતરમાં ગયા. ખેતરમાં જઈને એક બાજુથી ખોદ્યું. આખું
ખેતર ખોદી નાખ્યું પણ કાંઈ જુદું નં.

પસે એમા વાયુ. વીચાર કર્યો કે આપણા બાપાએ આ ધન જ
આપ્યું સે.

(૨) 'અરખામણીનો કુંવર'

એક ધનવતી નગરી હતી. ત્યાં એક માહરાજા હતા. એને સાત રાણીયો
હતી. એમાં છો અરખામણી હતી ને એક માનેતી.* રાજા બાર ગયા. પછે
એક શ્રીફળ લાયા. શ્રીફળ લાચીને પછી કયું 'આ સાતે સજીઓને ખવડાવી
હો' સાતે રાણીઓને કસુ થ્યું નં.

* છો માનેતી હતી ને એ અરખામણી આમ હોયું એકએ.

પસે એક દન ખેડતો, કોઈ વીતાડતા તે, રાજાને આજીજી કરવા આયા.
પછે રાજા ઘોરે સરીને વારે જોય સે.

પરો અણમાનીતી રાણીને છોકરો જન્મો સે. છોકરાના જન્મ્યા પછે
છો રાણી વીસાર કર્યો કે 'આ છોકરો જીવશે તો આપણને દાસીઓ તરીકે
રાખસે. માટે આંતે તો કંઈક કરીએ.' પછે બહીએ રાણીએ ભેગી થઈને
અણમાનીતી રાણી પાસે આવીને કે 'અમે છોકરાને સાસવીએ તુ સોન્ટીથી
સર્ધ જા' એમ કંઈન છોકરાને ઉપાડી લીધો અને પાછળની બારીએથી
ફેંકી દીધો.

પછે બીજે દાડે રાણીને કી કે 'આપડે તો સુટક આયુ, છોકરો
ગુજરી ગ્યો છે. માટે નદી હેંડ.' રાણીને તો નદી લઈ ગ્યા. પસી બઈને
નદીમા ઢકેલી. ઢકેલીન પછે મોડા ઘેર આયા. પછે રાજા આયા, રાજાના
આયા પછે કી કે 'બઈ તો પીયર જતી રઈ સે.' પછે આ રાજા ઢણ્ઢેરો
પીટાયો કે છોકરો નથી તેમ એમ કે રાણી નથી. માટે જે સાધી લાવે એને
એક લાખ રૂપીયો ઈનામ આપવામાં આવસે.

પસે આ રાજા પોતે એક દાડો વીચારમા ન વીચારમા ઉઘેસે. એને
સપનુ આયુ. પાછરની બારીએ જુવે સે તો ચમ્પાનુ એક જાડ સે. જાડના
નીસે, એમ કે, એક બઈ સે. એને પાને પાને દીવા બરે સે, ચમ્પાના. પસે
સાંજનો રાજા ઉઠે સે. અન ત્યો જાયસે તો ત્યો એ મહાજાની છોકરી હતી
અને એનુ નામ ચમ્પા હતુ. આ બઈ, પેલો છોકરો, નાનાથી લઈ જાય છે.
એના પડોસીને છોકરો નતો તે પેલાને પાલણુ કરીને મોટો કરે છે.

અવ પેલી બઈનુ એવુ થયુ કે વાડેથી ખેડુ વાડ લઈન આવેસે તાણુ
આ બઈ તણાતી જાય સે. ખેડુ જુએ સે કે કોક બઈ તણાતી જોય સે
માટે થોડીક વાડ માંચ પાડો. બઈને બાર લાયા તો રોણી. પસે આ બઈની
સારવાર કરે સે. ને બઈને ઘેર લાયા. પસી ઘેર આવે સે. ઘેર આવીન
રાણી સોકરાની ગાયત માટે ક્યૂરા કરે સે. એવામાં એક દન બગીચામાં
છોકરો જોયો. પછે એમને માલુમ પડે છે કે આ છોકરો તો એમ કે મારો
છે. પછે જઈ, છોકરાને બોલાવે છે. એના વાલીને બોલાવે સે તે છોકરો લે
સે. પસે રોણી ને આ છોકરો-એ ય નીકળ્યાં એને તાં.

પછે રાજાએ છો રોણીને બોલાવી. પસે એમને માથે એમ કે મુડો

કરાવી અને એમને અવરે ગધેડે બેસારીને દેસ બાર મોકલી.. અને છાકરો ગાદીએ-બેઠો. ને ખાધુ, પીધુ ને રાજ કર્યું.

૨ : ૦ ભાષા-પૃથક્કરણ

૨ : ૧ ધ્વનિતત્ત્વીય

૧. આં સાનુનાસિક અને નાસિકય સમીપના આ નો આં ~ આ - એા વિકલ્પે :

આં	આ	એા
તાં	રાણી	ત્યો
સાંજ	એમા	રોણી
કાંઈ	નામ	સોન્તી
નીકળ્યાં	નાનાથી	
માંય		

૨. ઈ નાસિકય સમીપનાનો ઈ ~ એ વિકલ્પે.

ઈ	એ
નીસે	માનેતી
નીકળ્યાં	

૩. આં, આં, ઉં, એં, સ્વરોની સાનુનાસિકતા : નંય, કાંઈ, કુંવર, હેંડ.

૪. માન્યના આઈ નો આઈ ~ અઈ વિકલ્પે.

આઈ	અઈ
માંઈ (ય)	બઈ

૫. કંઠચોના તાલબ્ધીકરણનો અભાવ :

ક	ખ	ગ
ફકી	ખેતર	ભેગી
કે	નાખ્યુ	આ

છ તું જરૂરી દષ્ટાંત આ સામગ્રીમાંથી મળતું નથી.

૬. ઈ, એ, ય પૂર્વના વ ના લોપનો વિકલ્પ :

આવીન ~ આયીન   બોલાવે   અવડાવ્યા ~ વાધુ
જુવે ~ જુએ

એ પૂર્વના લોપતું સ્પષ્ટ દષ્ટાંત આ સામગ્રીમાંથી મળતું નથી.

આમાં (સાનુનાસિક અને નાસિકથ બંને) પૂર્વેનાં દષ્ટાંતો પણ અહીં પ્રાપ્ત થતાં નથી.

૭. અ અને છ નો અ સાથે વિકલ્પ.

અ	સ	છ	સ
ચાર	સરીને	છાકરો	સોકરો
વીચાર	નીસે	પછે	પસે
		છ	સે

અ નું અંત્ય સ્થાનનું દષ્ટાંત આ સામગ્રીમાંથી મળતું નથી.

૮. ડ અને ડ ની ઉપસ્થિતિ.

ડ	ડ
મુડો	મોડ

૯. ડ ની ઉચ્ચારણમહુલતા અને ર ઉચ્ચારણ-અતંત્રતાનાં અલ્પ દષ્ટાંતો :

ડ	ર
મોડા	જયુ
બેસાડયા	સરીને
જાડ	ઘોરો
પડોસી	

૧૦. શ નો શ, સ, સ વિકલ્પે :

જીવશે, આવશે, રાખસે

૧૧. સ નો સ અને સ વિકલ્પે :

સાત	સાસવલુ
સારવાર	પાસે

૧૨. ઈ, એ, ય, પૂર્વના હ નો લોપ : કે, કયુ.

ઈ પૂર્વેનું દષ્ટાંત આ સામગ્રીમાંથી પ્રાપ્ત થતું નથી.

૧૩. જ નો જ અને ર વિકલ્પે.

જ	ર
નીકળ્યા	અવરે
શ્રીફળ	પાછર
પાછળ	

આપાવિમર્શ : ૧૯૮૧ : ૨]

આ સામગ્રીમાં જ / ઝ, અને જી / ન નો વિકલ્પ મળતો નથી. વળી અમરસ્થાનના હુ-નો લોપ થવાના દૃષ્ટાંત પણ મળતાં નથી.

આ ઉપરાંત અવ, ક, તાણુ, અન, ઇલાદિમાં એ નો અ, તેમ જ પચૂડા, બાયૂત, ફયૂરા વગેરેમાં લઘુ પ્રયત્ન ચકાર જેવાં અન્ય લક્ષણો પણ અહીં પ્રાપ્ત થાય છે.

સંયુક્ત સ્વર-વ્યંજનો.

સ્વરો	અર્ધ	આર્ધ
	જર્ધન	કાર્ધ
	કર્ધન	
	બર્ધ	

વ્યંજનો

ત્રિવર્ણી સંયોગ :

ન્ય : જન્ય

દ્વિવર્ણી સંયોગ :

ક્ર : છોકરા	ખ્ય : નાખ્યુ	ગ્ય : જગ્યા	ઙ્ય : ઉઙ્યો
દ્ય : ડાદ્યુ	ડ્ય : બેસાડ્યા	ઢ્ય : ઢણ્ડેરો	
દ્વ્ય : ખાટલો			
ત્ય : ત્યા, ત્યો	થ્ય : થ્યુ, થ્યો	દ્ય : બોલ્યુ, ઘો	ઙ્ય : બધી ન્ત : સોન્તી
ર્ય : આપડા		મ્ય : સરખામણી	
ર્ય : સપનુ		મ્ય : ચમ્યાનુ	
ર્ય : આપ્યુ			
ચ્ય : સચૂટક	ર્ય : સરખામણી	લ્ય : બોલ્યા	ઙ્ય : ખવડાવી
ચ્ય : પચૂડા	ચ્ય : જચુ		ઙ્ય : ખવડાવ્યા
ઞ : શ્રીફળ	ળ્ય : ત્રીકળ્યા		

ર : ર રૂપતત્ત્વીય :

નામ લિંગ

પ્રત્યયયુક્ત તેમ જ પ્રત્યયરહિત એવી બંને પ્રકારની પુ., સ્ત્રી., અને નપું.લિંગ એવી ત્રિલિંગી વ્યવસ્થા આ લાપાસ્વરૂપમાં જોવા મળે છે. -ઓ, -ઈ, અને -ઉ એ ત્રણ અનુક્રમે પુ., સ્ત્રી., અને નપું.લિંગના પ્રત્યયો છે.

	પું.	સ્ત્રી.	નપું.
પ્રત્યયયુક્ત	ખાટલો	નગરી	સપતુ
	ઘોરો	રાણી	

પ્રત્યયરહિત

રાજ	સાંજ	સપૂટક
ખેડુત	માલણ	પીયર

આ ઉપરાંત 'રાજ' અને 'રાણી' ઉક્તિઓ પુ. અને સ્ત્રી. સંબંધો સૂચવતા માટે ભિન્ન ઉક્તિની વ્યવસ્થાને સૂચવતાં ઉદાહરણો છે.

વચન

આ ભાષા-સ્વરૂપમાં એ.વ. અને બ.વ. એવી બે વચનોની વ્યવસ્થા છે. પું. બ.વ. માટે -ઓ અને -આ, તથા સ્ત્રી. માટે -ઓ પ્રત્યય મળે છે. નપું. બ.વ. નાં દષ્ટાંત ઉપલબ્ધ નથી.

પું. બ.વ.	સ્ત્રી. બ.વ.
ખેડુતો	રાણીઓ
દીવા	દાસીઓ

આ ઉપરાંત 'કાકો હતો' અને 'રાજ આયા' જેવી ઉક્તિઓમાં માનાર્થે બ.વ. ના પ્રયોગ તથા 'છો રાણીને ખોલાવી' ઉક્તિમાં સંજ્યા વાચક વિશેષણ દ્વારા બ.વ. નો પ્રયોગ આ સામગ્રીમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

સર્વનામ

પુરુષવાચક સર્વનામની વ્યવસ્થાના પ્રાપ્ત થતાં રૂપો :

એ. વ.

બ. વ.

અમે, આપડે ~ આપણ

તુ

ઈ ~ પેસો, -લી, -લુ

પેસા

આની પૂર્તિ ત્રિશેષ સામગ્રી મેળવીને કરી શકાય.

આખ્યાત

સાદાં અને સંયુક્ત એમ બે પ્રકારનાં ક્રિયાપદો જોવા મળે છે. જેસાડયુ, ડાટવુ, ખોદવુ, આપવુ, ગુજરી જવુ, ખોદી નાખવુ, ફેંકી દેવુ, જતા રેવુ,

ભાષાવિમર્શ : ૧૬૮૧ : ૨]

૭૬

આમાં ત્રણ પુરુષ અને એ વચનની વ્યવસ્થા છે. કાળ પરત્વે વર્તમાન, ભૂત, અને ભવિષ્યની વ્યવસ્થા પ્રવર્તે છે.

વર્તમાનકાળની પુરુષ-વચન વ્યવસ્થાના પ્રત્યયો આ મુજબ મળે છે.

	એ. વ.	બ. વ.
પ. પુ.	—	—ઈએ
બી. પુ.	—	—ઓ
ત્રી. પુ.	—એ	—એ

સહાયકારક તરીકે સ્ ~ ધ્રુ વિકલ્પે મળે છે, નહીં મળતાં રૂપો માટે વિશેષ સામગ્રી મેળવવી જોઈએ.

ભૂતકાળનો સામાન્ય પ્રત્યય -ચૂ છે. તેના પછી ક્ષિંગ-વચનના પ્રત્યયો આવે છે. 'એસાહ્યા', 'પીટાયો', 'આયુ', વગેરે છે. આ ઉપરાંત 'એકો'માં -ઠું અને 'ખાધુ', 'પીધુ', માં -ધ્રુ નાં દષ્ટાંતો પણ મળે છે.

સહાયકારક હોના આ કાળમાં 'હતો', 'હતી', 'હતા', વગેરે છે અને નકારાત્મક 'નતો' મળે છે.

ભવિષ્યકાળનું ત્રી. પુ. એ. વ. નું જ રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. તે નીચે મુજબ છે.

શે ~ સે ~ સે ('જીવશે', 'આવશે', 'રાખશે')

આ ભાષા સ્વરૂપમાં નકાર અર્થે 'નય' ~ 'નઈ' અને 'નથી' પ્રાપ્ત થાય છે.

૨ : ૩ શબ્દગત

અણમાનીતી (વિ.) અણમાનીતી

અન (અ.) અને

અરખામણી (વિ.) અણમાનીતી

આજીજી (સ્ત્રી.) અરજ

આપડે (સ.) આપણે

આપવું (ક્રિ.) આપવું

કઈ (વિ.) કઈ

કસું (વિ.) કશું

કાકો (પુ.) બાપ

કાંઈ (અ.) કંઈ

કોઈ (વિ.) કોઈ

કોક (વિ.) કોઈક

ખંડાવવું (ક્રિ.) ખવડાવવું

ખેડૂત (પુ.) ખેડૂત

ઘોરો (પુ.) ઘોડો

છો (વિ.) છ

ડાટવું (ક્રિ.) દાટવું

ઢંકેલવું (ક્રિ.) હડસેલવું

ઢણેરો (પુ.)

તણાવું (ક્રિ.) તણાવું

તાણુ (અ.) ત્યારે
 તાં (અ.) ત્યાં
 ત્યા (અ.) ત્યાં
 ત્યો (અ.) ત્યાં
 દન (પુ.) દિવસ
 દાડો (પુ.) દિવસ
 નીકળવું (ક્રિ.) નીકળવું
 પછે (અ.) પછી
 પડોસી (પુ.) પડોશી
 પસી (અ.) પછી
 પશે (અ.) પછી
 પાછર (અ.) પાછળ
 પાલણુપોસણુ (ન.) પાલણુપોષણુ
 પાસે (અ.) પાસે
 ફેંકવું (ક્રિ.) ફેંકવું
 બધી (વિ.) બધી
 બાપો (પુ.) બાપ
 બાર (અ.) બહાર

બેસાડવું (ક્રિ.) બેસાડવું
 માનેતી (વિ.) માનીતી
 માલણુ (સ્ત્રી.) માળણુ
 મુડો (પુ.) મુ'ડો
 મોડા (વિ.) મોડા
 રાણી (સ્ત્રી.) રાણી
 વાડું (સ્ત્રી. બ.વ.) લાકડાં ?
 વાડો (પુ.) વાડો
 વાર (સ્ત્રી.) મુસ્કેલી માંમદદ
 વીતાડવું (ક્રિ.) વીતાવવું
 શ્રીફળ (ન.) નાળિયેર
 સપનું (ન.) સ્વપ્ન
 સરવું (ક્રિ.) ચડવું
 સાસવવું (ક્રિ.) સાચવવું
 સુયુટક (ન.) સુતક
 સુવું (ક્રિ.) સૂવું
 સોધવું (ક્રિ.) શોધવું

આ ઉપરાંત 'કુંવર થવો,' 'વારે જવું,' વગેરે જેવા પ્રયોગો પણ અનુક્રમે 'કુંવર જન્મવો' અને 'કોઈની આપત્તિવખતે મદદે દોડવું' જેવા અર્થમાં પ્રયોગ્યેલા છે.

૨ : ૪ વાક્યગત

૧. પછે હો રાણી વીસાર કર્યો.
૨. માટે નદી હેંડ.
૩. રાણીને તો નદી લઈ ગ્યા.
૪. પછે આ રાજા હણ્ડેરો પીટાયો.

માન્યમાં આ બધાં જ વાક્યો એ પ્રત્યયની અપેક્ષા રાખે છે. આ સ્વરૂપમાં વાક્યની આ ભાત પણ પ્રવર્તમાન છે.

ભાષાવિમર્શ : ૧૬૮૧ : ૨]

૩ : ૦ સમાજગત

બાપ માટે વપરાતા શબ્દો એ. વ. માં હોવા છતાં ક્રિયારૂપો માનાથે
અ. વ. ના વપરાયાં છે :

૧. એક કાકો હતા.
૨. એમનો બાપો બીમાર પચૂડા.
૩. ઈ બાપો બોલ્યા નં.ય.
૪. કાકો ગુજરી ગયા.

આ ઉપરાંત ' સુચૂટક આયુ ', જેવી ઉક્તિ મરણના રિવાજ તરફ આંગળી
ચીંધે છે.

આમ આ બહુ જ થોડી એવી ભાષાસામગ્રી પણ વિસ્તારને ઠીકઠીક
અંશે ઉપસાવી આપે છે.

આમાં ' ફી કે ' અને ' એમ કે ' નો વાક્યો સાથે લટકણિયાં તરીકેનો
અપરાશ વિસ્તારને સૂચવવામાં વિશેષ વૃદ્ધિ કરે છે.

૫

૦ : ૦ ભૂમિકા

૦ : ૧ કેન્દ્રપરિચય

ખેડબ્રહ્મા

સાબરકાંઠા જિલ્લાની ઉત્તર દિશાએ આવેલું ખેડબ્રહ્મા ગામ એ તાલુકા-મથક રીતે તો ખેડબ્રહ્મા કરતાં (બ્રહ્માની) 'ખેડ' તરીકે ઓળખાય છે. જિલ્લાના વડા મથક હિમ્મતનગરથી ૫૫ કિલોમિટરના અંતરે આવેલું છે. આ ગામ ખૂબ પ્રાચીન હોવાનું કહેવાય છે. બ્રહ્માએ જે સ્થળે યજ્ઞ કર્યો હતો અને પોતાની ચતુર્મુખી મૂર્તિ પધરાવવાની આજ્ઞા આપી હતી તે જ આ ખેડબ્રહ્મા સ્થળ. આના પરથી બ્રહ્માની 'ખેડ' એટલે કે બ્રહ્માનું 'ગામ' એવું નામ પડ્યું હોવાનું કહેવાય છે.

આઝાદી પૂર્વે આ ગામ ઈડર રાજ્યના તાબાનું ગામ હતું. આજે તે સાબરકાંઠા જિલ્લાના ખેડબ્રહ્મા તાલુકાનું મુખ્ય મથક છે. ૧૯૭૭ ની વસ્તી-ગણતરીની પુસ્તિકાના આધારે જોતાં તેનું ક્ષેત્રફળ ૨૭૦૩૨ ચોરસ કિલોમિટર છે. કુલ વસ્તી ૮,૮૫૮ લોકોની છે, આમાં ૪,૭૧૫ પુરુષો અને ૪,૧૪૩ સ્ત્રીઓ છે. અનુસૂચિત જાતિની કુલ વસ્તી ૪૬૯ ની, જેમાં ૧૭૭ પુરુષોની અને ૨૯૨ સ્ત્રીઓની સંખ્યા છે.

ભણેલા અને અક્ષરજ્ઞાન ધરાવનારની વસ્તી ૩,૯૨૩ ની હતી જેમાં ૨૬૦૦ પુરુષો અને ૧૩૨૩ સ્ત્રીઓનો સમાવેશ થાય છે.

અહીં ૬ પ્રાથમિક શાળા, ૧ માધ્યમિક શાળા અને ૨ સાર્વજનિક મુસ્તકાલયો પણ આવેલાં છે.

વળી ૧ ઔષધાલય, અને ૧ કુટુંબનિયોજન કેન્દ્ર પણ છે. હવે તો ખાનગી દાકતરોની સંખ્યા પણ ૪ જેટલી થાય છે.

સંદેશાવ્યવહારમાં ટપાલ, તાર તથા ટેલિફોન જેવી સગવડો અહીં પ્રવર્તે છે. અને વાહનવ્યવહારમાં રેલ્વે તેમ જ રાજ્ય પરિવહનના બસવ્યવહારથી તે સંકળાયેલું છે.

લૌપ્યાવિમર્શ : ૧૯૮૧ : ૨]

૮૩

આ સ્થળનું જેમ અતિહાસિક, તેમ ધાર્મિક મહત્વ પણ ધણું છે. અહીં આવેલા પ્રજ્ઞાળના મંદિરને લીધે દેશના પવિત્ર સ્થળોમાં તેની ગણતરી થાય છે. હરણાવ, કેસાંખી અને ભીમાક્ષા એ ત્રણ નદીઓનો અહીં સંગમ થતો હોવાથી તેના ધાર્મિક મહત્ત્વમાં વિશેષ-વધારો થાય છે. વળી અહીં અંબામાતાનું પણ પ્રસિદ્ધ મંદિર છે. અને તેને ‘નાના અંબાજી’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ મંદિરની બાજુમાં જ રાજ્યપરિવહનની બસોનું સ્ટેન્ડ છે. મોટા અંબાજી જવાના ધોરી માર્ગ પર આ મંદિર આવેલું છે અને મોટા અંબાજીનાં દર્શન કરતાં પહેલાં અહીં નાનાં અંબાજીનાં દર્શનનો પણ મહિમા છે. કારતક, ચૈત્ર અને ભાદ્રપદ માસમાં અહીં મોટા મેળા ભરાય છે.

જિલ્લાની હરણાવ નદી પરની સિંચાઈયોજના પણ અહીંથી નજીકમાં છે.

આદિવાસી બાળકો માટેનો એક આશ્રમ પણ અહીં છે.

તાલુકામથક હોવાના કારણે અહીં સરકારી નોકરિયાતોની વસ્તી પણ સારા પ્રમાણમાં છે. પટેલોમાં આંજણા પટેલોની વસ્તી છે. ઠાકરડાઓ પણ ખરા. ગામ પચરંગી વસ્તીવાળું ગણાય.

૦ : ૨ ભાષકવિશેષ

જશુભાઈ દેવજીભાઈ પટેલ નામના ભાઈને અહીંના મુખ્ય ભાષકવિશેષ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. આ ભાઈ જ્ઞાતિએ આંજણા પટેલ હતા. તેમની વય આશરે ૩૦-૩૨ વર્ષની હતી. પ્રાથમિક એ-ત્રણ ધોરણો સુધીનો તેમનો અભ્યાસ હતો. તેમનો વ્યવસાય ખેતી હતો.

તેમના બાપદાદાઓના અહીંના વસવાટની માહિતી તેમની પાસે કશી જ ન હતી. પરંતુ ઘણા લાંબા કાળથી તેમના પૂર્વજો અહીં વસતા હતા તેવું તેમને પરંપરાથી કહેવામાં આવ્યું હતું.

બીજા ભાષકવિશેષ કેદરભાઈ પટેલ હતા. એ પણ આંજણા પટેલ. ધંધો ખેતીનો. આશરે ૭૫ વર્ષની ઉંમર, આમ છતાં દાંત બધા જ સાચૂત. અભણ છે પરંતુ જખ્ખર વ્યવહારુ. જરૂર પડ્યે એમની પાસેથી પણ માહિતી મેળવવામાં આવતી હતી.

૧ : ૦ ભાષા-સામગ્રી

‘ગાંધાળીયાનું આશન’

એક નાનકડું ગામ હતું. એ ગામમાં એક સોની ને એક બોમણ રેતા. બેય એવા દોસ્તાર હતા ને તે એક જ ભોણે ખાય. તે સોનીના મનમાં એમ થ્યું કે આપડા દેશમાં કોંઈ ખાવાનું મલતું નથી તે એમો આપડે પરદેશ કમાવા જાએ. બોમણને વાત કરી. તે બોમણે ક્યું ‘દોસ્ત, આપડા ગોમમાં તે પેટ ભરી એટલું ખાવા મળે સે તે પરદેશ સુ કરવા કમાવા જાવું સે?’ એટલે સોની કે સે ‘ગોમમાં પેટ ભરી એટલું ખાવાનું મળે સે પન પેટી ભરાતી નથી.’ પસ તો બેય જણાં ઉપડી ગયા પરદેશ કમાવા માટે. તે કમાવા માટે ગયા એટલે સોનીનું ગડવાનું કામ બહિ વખણાવા મોડયું. ને થોડા દીવસ પસ બોમણનું યે એવી રીતે વખણાવા મોડયું. એ રીતે ધન્ધો સારો ચાલ્યો.

પસ એક દન પેલા સોનીને બોમણ પાસણ આવીને કીધું ‘દોસ્ત, આપડે જ થોડુંધણું કમાણા એ ઘેર લઈ ઝીએ ને બઘરા-સોકરાને સારું ખવરાવીએ.’ એમ બોમણને વાત કરી એટલે બોમણે કીધું ‘સારું દોસ્ત, તારે જાએ.’ તે બેય જણા જવાની તથ્યારીમાં હતા એમો, રાજનો સોકરો બોમણ પાસણ સીખવા આવતો તો, એન્યે-ભણતો તો, એનો અભ્યાસ થોડાં અધુરો રઈ ગલો એટલે રાજએ કીધું કે ‘તું થોડાએક દીવસ આંધુ ટક. આ મારા સોકરાનો અભ્યાસ અધુરો સં માટે તમારે ટકવું પડસે.’ એટલે બોમણે કીધું ‘મારે ઘેર બઘરા-સોકરા ભુશ્યા સે તે એને, આ થોડુંક કમાણા સી તી લઈન આપવા જાએ.’ એટલે રાજના મનમાં થ્યું કે ‘માહરાજ, તમે આટલા બધા ગ્લાનીક સો, આટલા બધા બુદ્ધીશાળી સો, આટલું બધું તમારામાં સ, તો તમારે ઘેર આટલું બધું દુખ સ?’ એટલે પસ રાજાએ રતન કાઢીને આલ્યા ચાર. કે ‘લે આ રતન. એકેક રતન એકેક જીનગી ગણાય.’ પેલાએ કીધું ‘સારું.’ રાજ ચાર રતન આલીને કે ‘આપડે, આટલો અભ્યાસ છોકરાને કરાચીને પસે તું જતો રેજે.’ બોમણને કીધું કે ‘સારું’

પસ રતન જે હતા ને એ બહો પેલા સોનીને આથમાં આલ્યા ને કે ‘સોની, તું દોસ્ત ફેણડ સે. લે આ ચાર રતન માર ઘેર આલજે ને કેજે કે ખાવો, પીવો ને લેર કરો. એકેક રતન તમારી એકેક જીનગી બેઠાબેઠા કાઢે એટલી કીમત છે એની.’ સોનીને આલ્યું એટલે લઈન ઉપડયો,

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૧ : ૨]

૮૫

ભા. / ૩

સોનીને વાંટીમા વીચાર આયે જ જય મનમાં કે 'બામણ તો આ ઈશાખે ગણુ કમાણો ને ઉં તો કમાણો જ નસં.' ગામ નજીક આપવા માણ્ડયુ ને આયે જ ગ્યુ. 'સું કરું' સોની મનમા વીચારે. પસે ગામની નજીક જઈન પાકો વીચાર કરી લીધો કે 'મારે બામણીને એકે રતન આલવુ નથી.' પસે ઘેર જઈને દીવાલમા એક બામણી પાડીને ચાર રતન હતા એ અન્દર મુકી દીધા. મુકી દીધા પસે એને ફીટ લેપી દીધુ, લેપીન પસે પોસ પંચોને લોસ ખવરાવી દીધી પોસદસ રૂપીયા. પંચોને કે 'કેવાનુ કે રતન આપી દીધા સે તને.' પેલાએ કીધુ 'સારુ.' એમ કરીન લોચ ખવરાવીને, ચાર રૂપીયા લઈને બામણીને ઘેર ગ્યો.

બામણીને ઘેર જઈન બામણીએ કીધુ કે 'આ, લે.' ને ચાર રૂપીયા આથમા આલ્યા ને પોસ પંચોની વચ્ચે લખાયુ કે 'ચાર વસ્તુ આપી છે.' પણ એ વસ્તુનુ નોમ ન પાડયુ કે રૂપીયા હતા કે રતન. પોસ પંચોએ સઈ કરાચીને નોમ લખયુ ને સોની એને ઘેર જતો ર્યો.

બામણી ઘેર હતી તે એક રૂપીયો દેવાવાળાને આલી દીધો, એક રૂપીયાનુ ખાવાનુ લાચી ને એક રૂપીયાનો ખીજો ખસોં કર્યો. એમ કરતે તન રૂપીયા વપરઈ ગ્યા ને એના ફાસે આલી એક રૂપીયો વધ્યો. એટલામો થોડા દન થ્યા એટલે બામણ આવે સે.

બામણ આયો ને કે સે કે 'ઘરમાં કેમ આવી રીતે ત્રાસની જેમ ર્યો સો? પેલા રતન સે એ એકેક રતન એકેક જીનગી કાઢે એવુ સે.' પેલી બઈરી, બામણી કે સે 'શેના રતન ને શેનુ કંઈ? સારુ થ્યુ તમે સાબસારા ઘેર આયા સો તે, લાખ્ખો રૂપીયા આચી ગ્યા.' બામણીને થ્યુ કે 'મારા પતીની ડગરી ખસી ગઈ સે ને રતન રતન કરે સે.' પેલો બામણ એકલો બોલ્યો 'આને આલ્યા હોત તો ફેકી દીધા હોય કે વેકી નાખ્યા હોય. પણ આ તો જીનગી કાઢે એવા રતન સે.' બામણી કે સે 'અરે લઈ, તમે સાબસારા ઘેર આયા એટલે આપડે લાખ્ખો રૂપીયા આયા.' બામણીને થઈ ગ્યુ કે પતીની ડગરી ખસી ગઈ સે.

બામણને રાતે એમ વીચાર થ્યો કે 'મારો દોસ્ત ઉસ્તાદ સે. તે એને એમ હોય કે અસ્ત્રીની જાત એટલે વાપરી નાખશે એટલે ઈ ઈશાખે નંચ આલ્યા હોય, ચાર રતન. સવારે મુ જ જઉં.' એટલે બામણ સવારે ઉઠી તે દાતન કરતો હજી તો ઝાય સે. સોનીના પાસણુ જઈન કે 'વાહ દોસ્ત, સારુ થ્યુ કે તે બઈરાને રતન નો આપ્યા. વીખરી નાખત કે વાપરી નાખત.'

એટલે પેલો સોની તો ગરમ થઈને વાત કરે સે ને કે 'શાના રતન ને શાનુ હઈ? મેં તો આપી દીધા સે રતન, પંચોના વચ્ચે. ને લખાણુ પણ કરેલુ સે.' પેલો બોમણુ તો લાસાર થઈ ગયો. ઘેર પાસો આયી ગયો.

પસે, ઘેર આયીને બોમણુ ને બોમણી બેય રોતારોતા જય સે રાજનો એલ હતો યાં. બોમણુ રાજને કીધુ 'એક સોનીને રતન આલવાની વાત કરીને ચાર રૂતન આલ્યા, ઘેર આલવા. પણ એણુ એકે રતન મારે ઘેર બોમણીને નો આલ્યુ ન ખોટી રીતે સધઓ કરી સે. ને પંસોને રુબરુ કર્યા સે.' એટલે પેલાયી સોનીને બોલાયો. રાજ કે 'બોલ સોની, આના રતન તીં આલ્યા સે?' સોની કે 'હા બાપજી, આલી દીધો સ. ને પોચ પંસોના વચ્ચે આલ્યા સે.' પસ પોસ પંચોને બોલાયા. ને પુચુ કે 'ફલાણા કાળાલઈ, નારાલઈ, પુંજલાઈ બોલો, તમે, રતન આપી દીધા સે એમને એ જોયા સે?' પંસો કે 'હા બાપજી, અમે જોયા સે નજરોનજર.' રાજ બોમણુને કે 'સોનીની વાત સાચી સે.' ને કેયુ કે 'આ સાલા બામણા-બામણીને મારીને દરવાજાની ખાર કુટી મેલો. ને ગોમની અન્દર નો જોય.'

એટલે બોમણુ ને બોમણી બેય જણા રોતારોતા નેકળી ગ્યા.

ઓંચથી, ગોમ મુકીને અગાડી જતાં ગોવાળીયાઓ લેસું સારતા તા. આમા એક ગોવાળીયો ટેકરી પર બેઠો ને રાજ બન્યો. પસે કે કે 'સે ફરીયાદ? આબદા હોય તો કે.' એટલામા પેલા રોતારોતા જતા તા એને સમજાયુ નંચ ને રોતારોતા ય બઘરાને અસવુ આયુ. બોમણી વીચારે કે 'આવો આવડો સોરો સ ને નાય કરે સે.' પસે બોમણુ હતો ને એને પેલા ગોવાળીયાઓએ પુચુસુ કે 'લઈ, સુ થુ સે તમારે બાખત તે અતારે રોતો રોતો ઓવ સો?' બોમણુ કીધુ 'અમારે આ પ્રમાણુ વાત હતી. અમારે ઘેર બોમણીને રતન આલવાના હતા તે સોનીએ નો આલ્યા. ઘેર મુકી દીધો. બીજને લોંસ ખવરાયીને ખોટી રીતે સચો લીધી સ' કે 'સાડુ.' એમ કરીને ટેકરી પર બેઠેલો છે ગોવાળીયો એને વાત કરી.

ગોવાળીએ કીધુ 'જેવ તારે, પંસને ને સોનીને બોલાયી લાવો.' એટલે દસ-અગ્યાર ગોવાળીયો દોડ્યો. સોની ઘેર, ગોવાળીયા કે 'સાલા સોર!' સોની કે 'કેમ ખોટી ધમાલ કરો સો? તોફાન કરશે તો ઠેર મારીશ'. પણ ગોવાળીયા તો સરખા સરખા, તે વરેણું હતું તે નોખ્યુ પેલાને ઉપર ને પસે રાયસ ખેસી લીધી. ને પસે લગાવી જોર ને ખચૂસ : પેલો સોની અતો તો ફૂટ લઈન ઉભો થઈ ગયો, ને કયે, 'આવુ સુ લઈ.'

આપાવિમર્શ : ૧૯૮૧ : ૨]

સોની આયો. સોનીને પેલો ગોવાળીયો કે 'સોની, બેલ આ બોમણના રતન તીં લીધા. સે?' સોની કે 'બાપજી, બોમણીને પોસ પંચોના વચ્ચે એ રતન આલી દીધા સે. જુઓ આ કાગળીયુ.' કાગળીયુ ઝાપુ. પંસોના નોમ વોચી પેલોને કીધુ 'જેવ, બેલાયાવો બદ્દો પંચને.'

પંસો આયા. ગોવાળીયો પંસોને કે 'તમે રતન નઝરોનઝર ઝોયા સે? બોમણીને રતન આલ્યા સે એ તમે ઝોયા સૂ?' પંસો કે 'હા બાપજી, અમે જોયા સે. અમારી ડુબડુમો આલ્યો સે., તરત પેલાએ બદ્દો ગોવાળીયોને ઓડર કર્યો કે 'પેલો સોમો કુણડ ર્યો એ કુણડમાની ચીકણી મારી લાવો. દસદસ તગારો ભરી લાવો ને એકેક પંસને આલો. ને એકેક પંસ અગાડી અગ્યાર-અગ્યાર ગોવાળીયા ઝોવ.' પંસે પંસને કે 'જેવ, જે ઘાટનુ રતન હતુ એ જ ઘાટનુ મને બતાવો. તે ઉં મોનુ કે તમે આપ્યા સૂ અન નઝરોનઝર ઝોયા સૂ.' એકેક પંસ આગળ ઓમ અગ્યાર-અગ્યાર ગોવાળીયા ખીલે ખીલે બેસાડ્યો.

પંસે એક પંસે બનાયો ભમેડો, એકને ચીકટુ, એકને બનાયો ઘોડો. એવી રીતે જાતજાતનુ જુદુજુદુ બનાયીને લાયા. ને પંસે બતાયુ કે આ પ્રમાણે રતન હતું.

પંસે ગોવાળીયાએ પુર્યુ 'આવા રતન આવે સૂ?' અન ખીજી ગોવાળીયાએને કે 'જે ઘાટના રતન હોય એ ઘાટના જ બનાવરાવો. નઈ તો મારીમારીન સોતરો ઉડાડો. માર પડવાની વાત થઈ એટલે પેલા પંસો તો સાચુ બોલી ગ્યા. કે 'ભઈ, અમને તો દસદસ રૂપીયા લોસ ખવરાવીતી. અમે રતન ઝોયા ય નથી ન કરસુય નથી.' પેલો કે 'સારુ, તમે ઝતા રો.' એટલે એ જતા ર્યા.

પંસે સોનીને બેલાયો. કે 'બેલ સોની, રતન આપ્યા સે?' સોની કે 'હા બાપસી, આપી દીધો સે.' ગોવાળીયો કે 'સોનીને બોધે ઉસો.' બોધ્યો. જાડે પત્ર અદ્ધર બોધીન મોથુ નેચુ, ઉપરથી સટકાના માર માર્યા. માર પડ્યા એટલે સોની કે સે 'બાપજી, આલી દેઉ સુ.' જેવી રીતે ચોસ્ને બોધે એવી રીતે સોનીને બોધીને ગોવાળીયા ગોમમા આયા. બોમણી ખોટી, રતન કાઢી, લઈન, આયા. આચીન કે 'લો બાપજી, આ ર્યા રતન.' પેલો, બોમણ-બોમણીને ક્યે 'આ રતન તમારા? બોમણ કે 'હા બાપજી, આ જ અમારો રતન.' રતન બોમણને આપી દીધા.

પંસે સોનીને મોટે મેંચૂસ સોપડી દીધી, માર્થે સુનો સોપડી દીધો, ને ગધાડા ઉપર બેસારીને ગોમમા આપ્યા ને આપ્યા બધે ફેર્યો. જે રાજા

ન્યાય કરવા બેઠા તા એની અંગાડી પણ ફરી ન આયા. રાજાજીને પ્રધાનજીને પુરુષ કે 'આ એટલો બધો શેનો ગમડાટ સે?' પ્રધાનજી કે 'બોમણ-બોમણીનો ગોવાળીયાએ ન્યાય કર્યો. સોનીના ફાસોથી બામણના રતન નેકળ્યા.' એટલે રાજાજીને થયું કે 'એવો કેવો ગોવાળીયો હુશ કે હુ ના કરી સક્યો એ એક ગોવાળીયો ન્યાય કરી સક્યો? એની મારે પરીકછા કરવી જોએ.'

બીજે દીવસે રાજા તો જ્યો ગોવાળીયા લેશો સારતા તા ત્યો. આ રાજા. એટલે એની તો આ'ક, રાજાજીને જોઈને સોકરો નાસી જાય. બહોય-ગોવાળીયો વીણીચીણી નાસી ગયા. અને પેલુ એકલુ ગોવાળીયુ ટેકરી પર બેસી ર્યુ. એમનેમ બેસી ર્યુ તુ એને રાજાજીએ પુરુષ કે 'આપનુ આસન?' પેલો કે 'આશન, જુવોને આ લોખીપોળી ધરતી.' રાજા કે 'તમેને પવન ઢોળવાવાળા?' પેલો કે 'અમેને કુદરત પવન ઢોળે સે,' રાજા કે 'આપનુ છત્ર?' ગોવાળીયો કે 'છત્ર આકાશ જુવો, કેટલુ લાખુપોળુ છે!' જેવા પ્રશ્ન પુછ્યા એવા જવાબ ફટફટ આપી દીધા.

રાજાજીને એમ થયું કે 'માનો નઈ માનો પણ સોરુ ઉશ્યાર સ.' પસે રાજા ઘેર આયા. સોસ પડી એટલે ગોવાળીયુ ય ઘેર આયુ. એને પસે બોલાયુ ને રાજા પુસે 'આપનુ આશન કયા સે?' પેલો કયે 'આશન સ્યા?' રાજા કે 'પવન ઢોળવાવાળુ?' પેલો કે 'બાપજી અમેને કુણુ પવન ઢોળે?' 'તમાર મુગટ?' રાજા પુસે. પેલો કે 'અમારે મુગટ સુ? આ ર્યુ ફારીયુ.'

રાજાજીને થયું 'આ ટેકરીતો પરતાપ.' રાજાજીએ ટેકરી ગોડવાનુ ચાલુ કર્યું તો ગોડતો ગોડતો એમોથી એક જીવતી પુતળી નેકળી. પુતળી રાજાજીને કે 'તમે સીક-દર જેવા હોય તો આ ટેકરી ઉપર બેસજો તમે, નકર બેસતા નય. સાચ્યઈ હોય તે જ કરજુ. પોતાના દીલથી દુખી થાવુ પણ જે ન્યાય થતો હોય તે સાચ્યો જ કરવો. જે રીતે કર્યું તે પ્રમાણે. બસ.

૨ : ૦ ભાષાપૃથકરણ

૨ : ૧ ધ્વનિતત્ત્વીય

૧. આં સાનુસ્વારનો. આં ~ આં ~ ઓ વિકલ્પે.

આં	ઓં	ઓ
યાં	ઓંય	વોચી
જતાં	લોંસ	એમો

મોટાભાગનાં દષ્ટાંતો અનુસ્વારોપના મળે છે.

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૧ : ૨]

૨. આ નાસિકચ સમીપવતીનો આ ~ ઓ વિકલ્પે.

આ	ઓ
કલાણા	ભોણુ
નાનકરું	નોમ
ગામ	ગોમ

મોટા ભાગનાં દૃષ્ટાંતો એ વાળા મળે છે.

૩. સાનુસ્વાર ઈ નો ઈ ~ એ વિકલ્પે :

ઈ	એ
તી	લેપી

૪. નાસિકચ સમીપવતી ઈ નો ઈ ~ એ વિકલ્પે :

ઈ	એ
વીણીવીણીન	નેચુ
	નેકળી

મોટા ભાગનાં દૃષ્ટાંતો એ વાળાં મળે છે.

૫. માન્યના આઈ નો આઈ ~ અઈ ~ ઓઈ વિકલ્પે ::

આઈ	અઈ	ઓઈ
ઝાય	ભઈ	જોંય(ધ)
	વપરઈ	

મોટા ભાગનાં દૃષ્ટાંતો અઈ ના મળે છે.

૬. એ અને ઓ સિવાયના બધા સ્વરોની સાનુસ્વારતા :

અ	આ	ઈ	ઉ	એ	ઓ
સ	યા	તી	સું	મે	ઓંય
નસં	જતાં		કરું	તે	મોંડયુ
કંઈ	મનમાં		ભેસું		લોંસ
નંય	ધરમાં		કરવું		

૭. આ' સપ્રાણ સ્વર મળવો : આ', આ'ક,

૮. માન્યની સરખામણીએ કેટલાંક છૂટાં વલણો :

એ નો ઈ	ઓ નો ઉ	અઉ નો એઉ	ઈએ નો ઓ
જ, તી	કુણ	દેઉ	જેએ
તીં			

પેલાયી

અંત્ય સ્થાનના —એ ના —અ યવાનાં દષ્ટાંતો પણ મળે છે :

પસ, સ, ન

૯. કંઠચોના તાલચીકરણનો અભાવ.

ક	ખ	ગ	ઘ
મુકી	ખીલે	જનગી	—
કેયુ	ખેસી	ગેલા	ઘેર
સકયો	નોખ્યુ	ગ્યા	—

ઘનું માત્ર એ પૂર્વેનું જ દષ્ટાંત મળે છે. ખ નો 'ભુશ્યા' નક દષ્ટાંતથી અપવાદ મળે છે.

૧૦. ચ અને છ નો સ સાથે વિકૃત :

ચ	સ	છ	સ
ચાર	સોર	છોકરાં	સીએ
નેચુ	લાસાર	છે	સે
પોચ	લોસ	—	સ

અંત્ય સ્થાનના છ નું દષ્ટાંત મળતું નથી.

૧૧. જ સ્પર્શ અને ઝ સંઘર્ષી બન્ને ઉચ્ચારણો :

જ	ઝ
જાએ	ઝાએ
સાજા	રાઝા
જ	—

અંત્ય ઝ નું દષ્ટાંત મળતું નથી.

૧૨. ડ અને ઢ ની ઉપસ્થિતિ.

ડ	ઢ
ડોરી	—
મોડયુ	દોડયો
કુણડ	જાડ

આ સામગ્રી ડ ના ૨ ઉચ્ચારનાં દષ્ટાંતો દર્શાવતી નથી.

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૯૧ : ૨]

૯૨

૧૩. જુ અને ન ના ઉચ્ચારણમાં સ્પષ્ટ ભેદ :

જુ	ન
—	નાનકડુ
જણા	સોની
બોમણ	રતન

અપવાદે ‘પન’ અને ‘દાતન’ જેવામાં જુ નો ન ઉચ્ચાર મળે છે.

૧૪. આં પૂર્વના વૂનું અસ્તિત્વ : વોચી.

૧૫. ઈ, એ, ય, પૂર્વના વૂના લોપ અને અસ્તિત્વનો વિકલ્પ :

(લોપ)	(અસ્તિત્વ)
કરાચી	વીચાર
આચે	આવે
બોલાયા	—

ય પૂર્વના અસ્તિત્વનું દષ્ટાંત મળતું નથી. મોટા ભાગનાં દષ્ટાંતો લોપનાં મળે છે.

૧૬. શ, સ, સની ઉપસ્થિતિ.

શ	સ	સુ
શેતું	સારો	સોની
ઈશાબે	આસન	પાસણ
દેશ	દીવસ	દસ

૧૭. કવચિત માન્ય શ નો સ અને ધણુખડું સ નો સુ :

શ	સુ
સીખવા	સોની
પડસે	પાસણ
	દસ

૧૮. અઅસ્થાનના હ-નો હોનાં રૂપોના અપવાદે લોપ :

આથ	હો, તી, (વગેરે)
ઈશાબે	(વિકલ્પે ‘અતો’ વગેરે)
ઉં	
ઉચાર	

અસુવુ

આ'ક

૧૯. સ્વરાંતર્ગત તેમ જ ઈ, એ, ય પૂર્વના હ નો લોપ.

સ્વરાંતર્ગત	ઈ પૂર્વે	એ પૂર્વે	ય પૂર્વે
બાર	રઈ	રેતા	કેયુ
પૌણી	સઈ		ર્યો
કો, રો	નઈ		

૨૦. જ ની ઉપસ્થિતિ અને ક્વચિત માન્ય જ નો લ.

જ	લ
બુદ્ધિશાળી	મલવુ
કાળાભાઈ	
પૌણી	

૨૧. આ ઉપરાંત 'લેયશો', 'મેયસ' અને વિકલ્પે 'પુયસ' માં લઘુપ્રયત્ન યુ કાર, 'રતન', 'પરતાપ', 'અસ્ત્રી' માં અ નો આગમ; 'ફેવરો' માં વ્યંત્રય વગેરે આ લાપાસામગ્રીમાંથી મળતાં અન્ય લક્ષણો છે.

આ સિવયના 'દોસ્ત', 'અભ્યાસ', 'પ્રમાણે', 'પ્રધાનજી', 'પરીકલા', 'છત્ર', 'પ્રશ્ન' જેવા સંસ્કૃત તથા 'ફેડ', 'ઓડર' જેવા અંગ્રેજી શબ્દો પ્રાપ્ત થાય છે તે કદાચ ખીજને મુકાબલે માહિતીદાતાના સંસ્કૃતપણાના વિશેષ અંશના પણ દ્યોતક હોય.

સંયુક્ત સ્વર-વ્યંજનો :

સ્વરો :

ત્રિવર્ણી સંયોગ : અઈઓ : 'સઈઓ'.

દ્વિવર્ણી : અઈ અઉ આઈ ઈએ એઉ ઓએ
 બઈરા બઉ બાય ઊએ દેઉ નેએ
 લઈ
 સઈ
 વપરઈ
 લઈ

લાંબાવિભક્તિ : ૧૯૪૧ : ૨]

૬૩

વ્યંજનો

ત્રિવણી સંયોગ

૧૩૫ : મા૧૩૫

દ્વિવણી સંયોગ

મૂલ : અસ્ત્રી

ક

ખ

ગ

ક્ર : એકકે

ખખ : લાખખો

ગન : ગનાનીક

ફઃ : પરીક્રા

ખ્ય : લખ્યુ, નોખ્યુ

ગય : અગ્યાર

ફડ : નાનકડુ

ફણ : ચીકણી

કચ : સકચો

ક : ટેકરી

ફળ : નેકળી

ગ-ચ : પંચો

ગ-જ : પુંગભઈ

ગ-સ : પંસો

ચ્ય : વચ્યો, લુચ્યા, છય : પુછયા

સાચ્યઈ

ફક : સંદકો. ડચ : મોંડયુ ડચ : પડયા, દોડયુ ૧૩ : કુણડ, ફેણડ
પાડયુ, ખેસડયો

લર : સોતરો, છત્ર થય : થ્યુ ક્ર : બુદ્ધીશાળી નગ : જનગી

બહો

નદ : અનદર

ખ્ય : વખ્યો, બોખ્યો

સીકનદર

નધ : ધનધો

ન્ય : બન્યો

ન્યાય

૧ડ : આપડે

ખદ : આબદા

ખ્ય : અખ્યાસ

મણ : બોમણી

ખ્ય : આખ્યા

ખર : રુખરુ

ખોમણી

ખર : પ્રમાણે

ચ્ય : સચ્યો

રચ : કર્યો, ફેવર્યો

લ્ય : ચાલ્યો,

તથ્યારી

આલ્યા

રસ : ખસો

સ્ત : દોસ્તાર, દોસ્ત, વસ્તુ, ઉસ્તાદ

સ્થ : પુસ્તુ, સ્થા

રથ : લુથ્યા

ઉથ : નેકલ્યા

૬૪

[ભાષાવિમર્શ : ૧૬૮૧ : ૨

૨ : ૨ રૂપતરત્રીય નામ

નામ

(૧) લિંગ

આમાં નામિક રૂપાખ્યાનમાં પુ., સ્ત્રી., અને નપું. લિંગ એવી ત્રિલિંગી પ્રત્યયચયુક્ત તેમ જ પ્રત્યયરહિત એમ બંને પ્રકારની વ્યવસ્થા છે. આ માટેના અનુક્રમે પ્રત્યયો -અ, -ઈ, અને -ઉ છે.

	પુ.	સ્ત્રી.	નપું.
પ્રત્યયચયુક્ત	સોકરો	બોમણી	લોણી
	ગોવાળીયો	હગરી	વરેકું

પ્રત્યયરહિત

બોમણ	વાત	દુખ
મેલ	દીવાલ	રતન

(૨) વચન

આમાં એ.વ. અને બ.વ. એવી બે વચનવાળી વ્યવસ્થા છે. આ માટે પુ.માં આ ~ અમે ~ એ; સ્ત્રીલિંગમાં આ ~ ઉ; અને નપું. માં આ પ્રત્યયો મળે છે.

	પુ.	સ્ત્રી	નપું.
આ	અમે	તમે	તમે
સોકરો	માણસો	સોકરો	સર્ધ આ
રૂપીયા	ગોવાળીઓ	ગોવાળીયો	લેયશો
			લેસુ
			સોતરો

સાનુસ્વાર -આં ના લોપ અને -ઓ ની બહુસતા તરફનું વલણ સ્પષ્ટ

વરતાય છે.

સર્વનામ

આ ભાષા-સ્વરૂપમાં પુરુષવૈયક સર્વનામની વ્યવસ્થા નીચે પ્રમાણે જણાય છે.

	એ. વ.	બ. વ.
પ. પુ.	હં ~ હું ~ મુ	અમે ~ અમો; આપડે
બી. પુ.	તુ	તમે ~ તમો ~ આપ
ત્રી. પુ.	ઈ ~ તે;	તે;
	પેલો, -લી	પેલા, પેલી

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૧ : ૨]

૯૫૫

અહીં 'પેલું' માટેનું રૂપ પ્રાપ્ત થતું નથી. બ. વ.માં અનુક્રમે 'અમો', 'તમો', 'પેલો' વિકલ્પી રૂપો વપરાય છે.

આખ્યાત

સાદાં અને સંયુક્તા એમ બંને પ્રકારનાં ક્રિયાપદો પ્રવર્તે છે : આલવુ, આપવુ, ટકવુ, ખસવુ, ઊપડવુ. જતા રેવુ, વાપરી નાખવુ, કુટી મેલવુ, ઠેર મારવુ, આપી દેવુ.

પહેલો, બીજો, ત્રીજો એમ ત્રણ પુરુષ અને એ. વ. તથા બ. વ. એવાં એ વચનની વ્યવસ્થા પ્રવર્તે છે.

કાળ પરત્વે વર્તમાન, ભૂત, ભવિષ્ય એવી ત્રણ કાળની વ્યવસ્થા છે.

વર્તમાન

વર્તમાનકાળની પુરુષ-વચન વ્યવસ્થાના પ્રત્યયો :

	એ. વ.	બ. વ.
પ. પુ.	-ઉ	-ઈએ ~ ઈ
બી.પુ.	-એ	ઓ
ત્રી.પુ.	-એ ~ અં ~ અ	-એ ~ અ

વર્તમાનનું સહાયકારક ક્રિયારૂપ -સ છે.

ભૂતકાળ

ભૂતકાળનો સામાન્ય પ્રત્યય થૂ છે. તેના પછી લિંગ અને વચનના વાચક પ્રત્યયો આવે છે :

બતાયો, લાંચી, લખાયુ.

આ ઉપરાંત 'કીધુ', 'દીધુ', 'લીધો'માં ધૂ, 'એઠો'માં 'હૂ' અને 'કમાણા'માં આણુ પ્રત્યયો પણ આ કાળમાં વપરાયેલા જોવા મળે છે.

આણુ પ્રત્યય ધણો જૂનો છે.

સહાયકારક હોનાં રૂપો હતો, હતી, હતુ, હતા, અને આતું દૂંકા તો, તી, વુ, તા મળે છે. કુદંતનું હોત રૂપ મળે છે. આ સામગ્રીમાંથી આનું નિષેધવાચક રૂપ પ્રાપ્ત થતું નથી.

ભવિષ્ય

ભવિષ્યકાળના પુરુષ-વચન-વ્યવસ્થાના આટલા પ્રત્યયો મળે છે :

	એ. વ.	બ. વ.
પ. પુ.	-ઈશ	—

[ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૧ : ૨]

ખી.પુ. —

—શી

ત્રી. પુ. —શી

—

આ સિવાય ભવિષ્ય (કે મંદ) આરાધ્ય માટે -જ પ્રત્યય ('આલજે', 'એસજે') અને નકારાર્થે 'ન' ~ 'ના' ~ 'નો' ~ 'નય' ~ 'નસં' ~ 'નથી' આ લાંબાસ્વરૂપનાં અન્ય લક્ષણો છે.

૨ : ૩ શબ્દગત

અગાડી (અ.) આગળ
અન્દર (અ.) માંય, અંદર
અત્રી (ત્રી.) ત્રી
અસવુ (કિ.) હસવું
આથ (પુ.) હાથ
આપડે (સ.) આપણે
આલવુ (કિ.) આપવું
આશન (ન.) આસન
આસન (ન.) આસન
ઈશાખ (પું.) હિસાખ
ઉશ્યાર (વિ.) હોશિયાર
ઓડર (પું.) હુકમ
ઓંય (અ.) અહીં
કંઈ (અ.) કંઈ
કુટી મેલવુ (કિ.) મારવું
કોંય (અ.) કંઈ
ખસોં (પું.) ખર્ચ
ખાલી (અ.) ફકત
ખેસવુ (કિ.) ખેંચવું
ખોમણી (ત્રી.) ખાડો
ગડવુ (કિ.) ધડવું
ગણુ (વિ.) ધણું
ગંધાડું (ન.) ગંધેડું
ગખડાટ (પું.) ઘોંઘાટ
ગોડવુ (કિ.) જોડવું

ગોવાળીયો (પું.) ગોવાળ
ગોમ (ન.) ગામ
ગનાનીક (વિ.) રાની
ઘાટ (પું.) આકાર
ઘોડો (પું.) ઘોડો
ચીકડુ (ન.) ચોરસો
જનગી (ત્રી.) જિન્દગી
ટકવુ (કિ.) ટકવું
ઠેર મારવુ (કિ.) મારી નાખવું
ડગરી (ત્રી.) ડાગળી
તન (વિ.) તણ
તુ (સ.) તું
તે (અ.) તો
તો (અ.) ત્યાં
ત્યો (અ.) ત્યાં
થોડાએક (વિ.) થોડાક
દન (પું.) દિવસ
દેશ (પું.) દેશ
દોસ્તાર (પું.) મિત્ર
દોડવુ (કિ.) દોડવું
નકર (અ.) નહીંતર
નાખવુ (કિ.) નાંખવું
નાનકડું (વિ.) નાનકડું
નાય (પું.) ન્યાય
નોમ (પું.) નામ

લાંબાવિભર્ત : ૧૬૮૧ : ૨]

૬૭

ન્યાય (પું.) ન્યાય
પરદેશ (પું.) પરદેશ
પસે (અ.) પછી
પાસણ (અ.) પાસે
ફાસે (અ.) પાસે
ફીટ (અ.) સળંગડ
ફેવરવુ (કિ.) ફેરવવું
ફેકવુ (કિ.) ફેંકવું
આમણ (પું.) આઘણ
ઓમણ (પું.) આઘણ
ભમેડો (પું.) ભમરડો
ભોણુ (ન.) ભાણું
માહરાજ (પું.) આઘણને સંબોધન
મુગટ (પું.) મુગટ
મેયસ (સ્ત્રી.) મેશ
મેલ (પું.) મહેલ
મોહુ (ન.) મોહું

મોંડવુ (કિ.) માંડવું
યાં (અ.) ત્યાં
રાયસ (સ્ત્રી.) રાશ, દોરકું
રોવુ (કિ.) રડવું
લોખીપોળી (વિ.) લાંખીપહોળી
વરેકુ (ન.) દોરકું
વાટી (સ્ત્રી.) રસ્તો
વાપરવુ (કિ.) વાપરવું
વીખરવુ (કિ.) વહેંચવું
વેકવુ (કિ.) વેચવું
સોરુ (ન.) છોકરું
સોરો (પું.) છોકરો
સટકો (પું.) સાટકો
સાનસારા (વિ.) તંદુરસ્ત
સુ કરવા (અ.) શા માટે
સોની (પું.) સોની
સોસ (સ્ત્રી.) સાંજ

૨ : ૪ ૩૬ પ્રયોગો

આ સામગ્રીમાંથી નીચે મુજબના ૩૬ પ્રયોગો જોવા મળે છે :

રુખરુ કરવુ 'ની હાજરીમાં કરવું' :
પંસોને રુખરુ કર્યાં સે.

ફટ લઈને ઉભા થવુ 'એકદમ ઊભા થવું' :
સોની ફટ લઈને ઊભો થઈ ગયો.

ફટાફટ જવાખ દેવા 'હોશિયારીથી જવાખ આપવા' :
જેવા પ્રશ્ન પૂછ્યા એવા જવાખ ફટાફટ આપી દીધા.

સોતરો ઉડાડવો 'ખૂબ માર મારવો' :
મારીમારીન સોતરો ઉઠાકો.

ડગરી ખસી જવી 'મગજ ખસી જવું' :
બોમણીને થઈ ગયું કે પત્નીની ડગરી ખસી ગઈ સે.

[ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૧ : ૨]

ઠેર મારણુ ' મારી નાખવું ' :

તોફાન કરશે તો ઠેર મારીશ.

ખીલે ખીલે બેસાડણુ ' કડક ચોકી રાખવી ' :

એકેક પંસ આગળ... ગોવાળીયા ખીલે ખીલે બેસાડ્યો.

૨ : ૫ વાક્યતત્ત્વીય

૧. સોનીને બોમણ પાસણ આપીને કીધુ.
૨. બોમણને કીધુ કે ' સાડુ '.
૩. બોમણીને ઘેર જઈને બોમણીએ કીધુ.

વાક્ય ૧ અને ૨ માં -સો ની અપેક્ષાએ અહીં -ને અને ૩ માં માન્યતા -ને ની અપેક્ષાએ -એ વપરાયેલા છે.

૩ : ૦ સમાજગત

આ ભાષાસ્વરૂપમાં સાર્વનામિક સંબોધન વડે સામાજિક ભાષા-વ્યવહારની એક સાંકળ જોવા મળે છે.

ન્યાયનું પ્રતીક સમાજમાં ઉચ્ચતમ પગથિયે છે. ન્યાયાસન પરના ગોવાળિયાને રાજ પણ ' આપ ' અને ' તમે ' કહે છે. આ પછીથી રાજનું સ્થાન છે. સોની, બ્રાહ્મણ, પંચો વગેરે સહુ તેમને ' આપ ' અને ' તમે ' કહે છે અને ' આપણ ' જેવું માનાર્હ સંબોધન પ્રયોજે છે.

પત્ની પતિને ' તમે ' કહે છે. જ્યારે બ્રાહ્મણ અને સોની પરસ્પર ગાઢ મિત્રો હોઈ ' તુ ' નો ઉપયોગ કરે છે. આ બંનેની ' એક જ ભાણે ખોય ' એવી ગાઢ મૈત્રી છે.

રાજા અન્યોને ' તુ ' અને ' તમે ' કહે છે.

ન્યાયાસન પર બેઠેલો ગોવાળિયાના રૂપમાં ન્યાયાધીશ પંચોને ' તમે ' કહે છે જ્યારે શકમંદ શખસ સોનીને ' તુ ' કહે છે.

આ ઉપરાંત નીચેના મુદ્દાઓ પરત્વે અહીં ભાષાભિન્નતા જણાઈ આવે છે.

૧. સ્વભાવલક્ષણોની સૂચક ભાષા.

સોની અને બ્રાહ્મણ આ બંને મિત્રો ક્રમાવા અર્થે પરદેશ જવાની વાતચીત કરે છે તે, સોનીને બ્રાહ્મણ રતન સોંપે છે તે, સોની પંચો તેમ જ

ભાષાવિમર્શ : ૧૬૮૧ : ૨]

રાજા સાથે વાત કરે છે તે, ઇત્યાદિ પ્રસંગોની વાતચીતમાંથી એ બંનેના સ્વભાવને દર્શાવતી ભાષા પ્રયોજાયેલી જોવા મળે છે.

સોની બ્રાહ્મણને પરદેશ કમાવા નીકળવા માટે સમજાવે છે ત્યારે બ્રાહ્મણ કહે છે. 'દોસ્ત, આપડા ગોમમા તે પેટ ભરી એટલુ ખાવા મળે સે ને પરદેશ સુ કરવા કમાવા જાનુ સે?'

ત્યારે સોની જવાબ આપે છે 'ગોમમા પેટ ભરી એટલુ ખાવાનુ મળે સે પન પેટી ભરાતી નથી.'

સોનીને રતન સોંપતાં બ્રાહ્મણ કહે છે 'સોની, તુ દોસ્ત ફેણ સે. લે આ માર રતન ચાર ઘેર આલજે ને કેજે કે ખાવો, પીવો ને લેર કરો.'

સોની રતન પચાવી પાડીને પંચોને લાંચ આપીને સમજાવે છે કે 'કેવાનુ કે રતન આપી દીધા સે તને.'

રાજા બ્રાહ્મણની ફરિયાદ પરથી રતન બ્રાહ્મણીને આખ્યાં છે કે નહીં તે પૂછે છે ત્યારે સોની જે જવાબો આપે છે તે આ રહ્યા: રાજા પૂછે છે કે 'બોલ સોની આના રતન તી' આલ્યા સે?' ત્યારે સોની જવાબ આપે છે 'હા બાપજી, આલી દીધો સ. ને પોંચ પંચોના વચ્ચે આલ્યા સે.'

આવાં બીજાં અનેક ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે.

૨. વાગ્યવહારમાં અંતરાય વખતની ભાષા.

બ્રાહ્મણે બ્રાહ્મણીને આપવા માટે જે રતન આખ્યાં હતાં તે સોનીએ આખ્યાં નથી તે બ્રાહ્મણ પરદેશથી આવે છે ત્યારે જાણે છે. પણ બ્રાહ્મણી તો અચ્ચાત છે. બંને વચ્ચે આમ જાણકારીની લિન્નતા છે. આ વાતને અનુરૂપ ભાષા આવી છે તે નીચેનાં ઉદાહરણો પરથી જણાશે.

બ્રાહ્મણ ઘેર આવીને પત્નીને કહે છે 'ઘરમા કેમ આવી રીતે ત્રાસની જેમ ર્યો સો? પેલા રતન સે એ એકેક જીનગી કાઢે એવુ સે.' બ્રાહ્મણીને કશું સમજાતું નથી. પતિ ચિંતામાં ને ચિંતામાં આમ બોલે છે તેમ તે માની લે છે આથી કહે છે 'સારુ થ્યુ તમે સાજાસોરા ઘેર આયા સો તે, લાખજો રુપીયા આયી ગ્યા.' બ્રાહ્મણીને એમ થયું કે બ્રાહ્મણની 'ડગરી ખસી ગઈ સે.'

૩. 'બાપુનો અથવા દરખારી ન્યાય' અને 'ખરો ન્યાય'ના બેદને સૂચવતી ભાષા.

ગામનો રાજા બ્રાહ્મણનો ન્યાય કરે છે અને સુપ્ત ન્યાયાસન પર બેઠેલો ગોવાળિયો ન્યાય કરે છે તે બંને પ્રસંગની બાની આનાં ઉદાહરણ છે.

રાજાએ પહેલાં શકમંદ શપ્ત સોનીને પૂછ્યું : 'બોલ સોની, આના રતન તીં આલ્યા સે?' સોનીએ જણાવ્યું 'હા, આપણ' અને ઉમેર્યું 'પંચો પંસોના વચ્ચે આલ્યા સે.' આથી પંચોને બોલાવ્યા. રાજાએ આ સાક્ષીઓને પૂછ્યું : 'બોલો, તમે, રતન આપી દીધા સે એમને એ જોયા સે?' પંચોએ જવાબ આપ્યો 'હા આપણ, અમે જોયા સે નજરોનજર.' બસ પછી ન્યાયમાં બાકી શું રહે? તરત ન્યાય થયો.

'સોનીની વાત સાચી સે.' આથી 'આ સાલા બામણ-બામણીને મારીને દરવાજાની બાર કુટી મેલો. ને ગોમ બાંધણું કાઢી મેલો. એવા લુચ્ચા માણસોને આપડા ગોમની અન્દર નો જોય.' બસ ન્યાય અપાઈ ગયો. બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણી રોતારોતાં નીકળી ગયાં !

૪. જોવા સવાલજવાબ રાજાએ કર્યા હતા તેવા જ ન્યાયાસન પર બેઠેલો ગોવાળિયો પણ કરે છે. પરંતુ તેમાં માત્ર યાત્રિકપણું નહીં રહેતાં સત્યની શોધ માટેની ત્રામીણું કોઠાસૂત્ર કામે લગાડાઈ છે. ભાષા ભારે જોમપૂર્વક અહીં સમ્યાઈની મદદે આવી છે. આ રહ્યું તેનું ઉદાહરણ.

ન્યાયાસન પર બેઠેલા ગોવાળિયાએ બ્રાહ્મણ, સોની, પંચો એ બધાંને અદાલતી પ્રશ્નો પૂછી સાચજૂઠની ખાત્રી કરવા પંચોને તેઓએ રતન 'નજરો-નજર' જોયાં છે તો મારીનાં તેવાં જ ચોકીપેરા નીચે બનાવી આપી અને પોતાને ખાત્રી કરવાનું જણાવ્યું ! પંચોએ તો રતન જોયાં ન હતાં આથી 'એક પંસે બનાયો ભમેડો, એકને ચીકડુ, એકને બનાયો ઘોડો !' આ જોઈને ન્યાયાધીશ ગોવાળિયો કહે 'આવા રતન આવે સ?' અને તરત અન્ય ગોવાળિયાને કહે સાચું ન બોલે તો 'મારી મારીન સોતરો ઉડાડો.' અને પંચો તરત સાચું બોલી ગયા ! આજ રીતે સોનીને પણ સાચું બોલાવી, તેની પાસેથી રતન કઢાવી અને બ્રાહ્મણને સોંપી આપ્યાં. સોનીને યોગ્ય સજા કરી.

આ અને અહીં નહીં ચચેલા એવા બીજા કેટલાક મુદ્દાઓ વેળાની વાતચીતમાંથી ભાષાની તાકાત ડગલે અને પગલે ડોકાયા કરે છે.

અહીં તો માત્ર ભાષાસ્વરૂપના સામાન્ય મુદ્દાઓને જ તારવવામાં આવ્યા છે. જો ઝીણવટમાં જઈએ તો આ થોડી એવી ભાષાસામગ્રીમાંથી

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૧ : ૨]

ભા. / ૪

૧૦૧

પણ પ્રજ્ઞાવનના અનેકવિધ પાસાંઓને બહાર આણતી ભાષા અહીં પ્રયો-
જાયેલી જોવા મળે છે.

ઉ.ત. ગોવાળિયાને 'ગોવાળીયુ' કહીને અને બ્રાહ્મણ-બ્રાહ્મણીને
'આમણા-આમણી' કહીને તુચ્છકાર દર્શાવાવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત 'વરેડુ' અને 'રાયસ' જેવા સાધનોનો ઉપયોગ ગોવાળિયા
કરે છે અને સોની 'દાતન' કરતો હોય છે તે એ બંને વર્ણનમાં ગ્રામીણ
સમાજનું ચિત્ર ઊપસે છે. ઉપરાંત બ્રાહ્મણનું ભોળપણ અને સોનીની લુચ્ચાઈ,
પંચોની લાંચરુશ્વતની ટેવ, રાજનો બાપુશાહી ન્યાય તેમ જ મનસ્વી શિક્ષા
વગેરે પણ ગ્રામીણ સમાજના ચિત્રને જ ધાટું બનાવે છે.

આ ભૂમિકાવાળા ગ્રામસમાજને ખરો ન્યાય દરબારી કચેરીઓમાંથી
મળી નહીં શકે તેવા માનસનું પણ અહીં દર્શન થાય છે, જેને છેક આજ
સુધી પોષણ મળતું રહ્યું છે. પરિણામે પ્રજા પોતે જ પોતાનો ન્યાય કરી
લેવાના માનસવાળી બની ગઈ હોય તેવું ચિત્ર અહીં સ્પષ્ટપણે ઊભું થાય છે.

આ સામગ્રીને ગ્રામપ્રજાના દુન્યવી ખ્યાલો ('વર્લ્ડ વ્યૂ' કેવા પ્રકારના
છે તે સમજવા અથો' પણ જોઈ શકાય તેમ છે. તેનો માત્ર અહીં અણસાર
આપી, અહીં આ પૂરું કરું છું.

સંપાદકીય

(૧)

‘લાષાવિમર્શ’નો પ્રસ્તુત અંક કેટલીક અમૂલ્ય અને અનન્ય સામગ્રી વાચકો સમક્ષ રજૂ કરવા સદ્દલાગી બન્યો છે. પ્રસ્તુત અંકમાં સાબરકાંઠા પ્રદેશનાં પાંચ સ્થળો / કેંદ્રોની પ્રાદેશિક બોલીઓના નમૂના તથા તેમનું લાષા-વૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ આપવામાં આવ્યાં છે. શાંતિભાઈ આચાર્યે^૧ યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગની આર્થિક સહાયથી ઉત્તર ગુજરાતની બોલીઓના સર્વેક્ષણની જે સંશોધન-પરિયોજના હાથ ધરી હતી તે અન્વયે તેમણે પ્રાપ્ત કરેલી તે અધ્યયન કરેલી સામગ્રીનો આ એકાંશ છે.

ઉત્તર ગુજરાતની બોલીઓના વિષયમાં આ પહેલાં ગ્રીઅર્સને અને ડૉ. ટી. એન. દવેએ અગ્રયાથી તરીકે કેટલોક કાર્ય કરેલું.^૨ પરંતુ એ આખા વિસ્તારને આવરી લેતાં સંખ્યાબંધ કેંદ્રો પસંદ કરી, પ્રત્યેક કેંદ્રમાંથી લાષક-વિશેષ પસંદ કરી, તેમની બોલીના નમૂનાઓ ધ્વનિમુદ્રિત કરી, તે પરથી ચોકસાઈથી પાઠ તૈયાર કરી, તેનું વિશ્લેષણ કરવાનું વ્યાપક અને વ્યવસ્થિત સંશોધનકાર્ય પહેલી જ વાર કરવાનો યશ અને ધન્યવાદ ડૉ. આચાર્યને ફાળે જાય છે.

ડૉ. આચાર્યે ગુજરાતી બોલીઓના અધ્યયન-સંશોધનને વર્ષોથી પોતાનું વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર બનાવેલું છે. આ પૂર્વે તેમણે હાલારી બોલી, કચ્છી, ભીલી તથા ચોધરી પર આધુનિક પદ્ધતિએ કામ કરેલું છે. ‘લાષાવિમર્શ’માં પણ આ પહેલાં ગુજરાતની બોલીઓને લગતા તેમના વિવિધ સંશોધનલેખ પ્રકાશિત થયેલા છે.^૩ સ્થળનપાસ દ્વારા બોલીઓના પ્રમાણભૂત નમૂના

૧. ‘લાષાવિમર્શ’, ૧, ૨, એપ્રિલ ૧૯૭૮, પૃ. ૭૭-૯૦.

૨. “સાસિઆથ”નું સમાજ-લાષાવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ” (ભા. વિ. ૨, ૨, એપ્રિલ ૧૯૭૯, પૃ. ૫૩-૬૩), “ચોરીનાપટ્ટાની ભીલી બોલી” (ભા. વિ. ૩, ૧, જાન્યુ. ૧૯૮૦, પૃ. ૧-૧૫); ‘વાવેચી બોલી’ (ભા. વિ. ૩, ૩, જુલાઈ ૧૯૮૦, પૃ. ૯૩-૧૧૨); ‘મેધરજ વિસ્તારની ગુજરાતી બોલી’ (ભા. વિ. ૩, ૪, ઓક્ટો. ૧૯૮૦, પૃ. ૧૪૧-૧૫૬).

ચોક્કસાઈથી પ્રાપ્ત કરવાનું કાર્ય વૈજ્ઞાનિક તાલીમ માગી લેતું હોવા ઉપરાંત ભારે શ્રમસાધ્ય છે. પસંદ કરેલાં બોલીકેંદ્રો ધણીવાર કયાંય ખૂણેખાંચરે આવેલાં હોય, એ શહેરીઓને માટે અનુભવ્યાં ને અગોચર સ્થળોએ બેચાર દિવસ રહેવામાં ખાવાસૂવા વગેરેની બધી જ અગવડો વેઠવાની હોય, નમૂના લેવા માટે ભાષકો પાસેથી કામ લેતાં નાકે દમ આવી જતો હોય-આ જાતની પારાવાર મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડે. આથી આ પ્રકારના વિસ્તૃત સંશોધનકાર્ય માટે કેળવાયેલા સંશોધકોનું જૂથ, બધી અગવડોથી સુસજ્જ હોય, સામગ્રીને અંતિમ સ્વરૂપમાં મૂકવા કાર્યાલયની સતત સહાય વગેરે સુલભ હોય ત્યારે જ તે હાથ ધરાય છે અને પાર પડાય છે. ડૉ. આચાર્ય એકલે હાથે, અસંખ્ય અગવડો ને મુશ્કેલીઓ વેઠીને, ભારે કૌટુંબિક આપત્તિઓ વચ્ચે પરિશ્રમ લઈને તેમનું બોલી-સર્વેક્ષણનું કાર્ય પાર પાડ્યું છે. આવી વિદ્યાનિષ્ઠા આપણે ત્યાં અત્યંત વિરલ છે.

(૨)

બોલીના પ્રસ્તુત નમૂનાઓનું અનેક દષ્ટિએ મહત્ત્વ છે. ડૉ. આચાર્ય નિર્દેશ કર્યો છે તેમ બોલાતા કે વિખિત શબ્દને ઉપયોગમાં લેતા શિક્ષણ, સમાજસુધાર, પ્રચાર વગેરેના કાર્યકરો માટે અને સામૂહિક માધ્યમો માટે આવી બોલીઓનો પરિચય અને વિશ્લેષણ ધણું ઉપયોગી નીવડે. સમાજ-વિજ્ઞાની માટે પણ આ સામગ્રીનું મોટું મહત્ત્વ છે. પણ અહીં વિશેષે તો ડૉ. આચાર્ય જે જાતની સામગ્રી એકઠી કરી છે તેની મૂલ્યવત્તા તરફ ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. તેમણે મોટે ભાગે તો તે તે બોલીના ભાષક પાસેથી લોક-કથાઓ ઉતારી લીધી છે. લોકકથાઓનો સંગ્રહ કરવાનું આપણે ત્યાં લગભગ એક સતાબ્દીથી ચાલે છે, અને હવે તો તેનાથી વિવિધ સ્થૂળ લાભો મેળવવાની આવડત ધણાએ કેળવી લીધી છે. પરંતુ પહેલી જ વાર ડૉ. આચાર્ય મૂળની ભાષા - મૂળની વાણીને યથાતથ જાળવતો પાઠ પ્રાપ્ત કર્યો છે અને તેને મૂળવત્ રજૂ કર્યો છે આ કથાઓની જીવંતતા, ભાષા ને શૈલીની તાજગી તથા બળ, તેમાં ધબકતાં લોકજીવન અને લોકભાવનાં કશી જ ભેળસેળ વિના આપણને મળે છે. ધણીવાર ઢાંચાઢાળ અને મંદ અર્થવત્તા વાળી લાગતી સાહિત્યિક કે શિષ્ટ ગુજરાતીના વિરોધે આ કથાઓની શૈલી અને અભિવ્યક્તિ લોકભાષાના આંતરિક બળનો કેટલેક અંશે પરિચય આપી જાય છે. મૂળની આરોહઅવરોહ, લહેકા અને વાફાઈ સાથે આ કથાઓનાં અનિમુદ્રણો સાંભળતાં તેમની વાણીની પ્રભાવકતા અધિકતર વર્તાશે.

આ ઉપરાંત આ કથાઓનું એક અન્ય પણ મહત્વનું પાસું છે. ગુજરાતની લોકકથાઓના ઐતિહાસિક અને તુલનાત્મક અધ્યયન માટે પ્રત્યક્ષ સ્થળતપાસ વડે પ્રાપ્ત આ સામગ્રીનું અસાધારણ અગત્ય છે. ઉદાહરણ તરીકે 'વેતિયો' કથા (ભા. વિ. ૩, ૪, ઓક્ટો. ૧૯૮૦, પૃ. ૧૪૩-૧૪૭) ભારતમાં અને ભારતબહાર સુપ્રચલિત એવી એક લોકકથાનું સાબરકાંઠામાં મળતું રૂપાંતર છે. આર્તે-ટોમ્સને નોંધેલી કથાપ્રકૃતિ 'શ્રીમંત ખેડૂત અને ગરીબ ખેડૂત' (ક્રમાંક ૧૫૩૫)નું જ આ એક રૂપાંતર છે. જંગતની લોકકથાસાહિત્યમાંથી તેનાં નવ સો જેટલાં રૂપાંતરો નોંધાયાં છે. પ્રાકૃત સાહિત્યમાં તેનું એક અગિયારમી શતાબ્દી જેટલું જૂનું રૂપાંતર મળે છે. સંતાલી ભાષાનું એક અને ઉત્તર ભારતમાંથી બે રૂપાંતરો પણ નોંધાયાં છે.

તે જ પ્રમાણે બીલી લોકકથા 'સાસિ આય' ('વિદ્યાપીઠ' ૧૯૬૯) એ ભારતીય પરંપરામાં 'આરામશોભા' કે 'સુગંધદશમી કથા' ને નામે, તો પશ્ચિમની પરંપરામાં 'સિન્ડેરેલા' ને નામે જાણીતી મિશ્રપ્રચલિત લોકકથાનું જ એક રૂપાંતર છે.^૪

પ્રસ્તુત અંકમાં આપેલી પહેલી કથા 'વેણુની વાત' એ ગુજરાત, રાજસ્થાન, સિંધ વગેરે પ્રદેશોમાં રૂપાંતરે પ્રચલિત 'દસ્તાવેજ', 'રાજબાલા', 'તેજમલ ઠાકોર' કે 'સજના'ના નામાંતરે જાણીતી લોકકથાનું જ એક રૂપાંતર છે. શામળ ભટ્ટની 'મદનમોહના'માં પણ તે 'રજપૂત-રજપૂતાણી' કે 'વીરો વર કરીશ' નામની દૃષ્ટાંતકથા રૂપે મળે છે. તેવી જ રીતે પાંચમી કથા 'ગોવાળીયાનું આશન' શામળની 'સિંહાસનમંત્રીશી'માં તથા તે પૂર્વેના સંસ્કૃતપ્રાકૃત સાહિત્યમાં પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં આપેલી આ સિવાયની કથા-

૩. વિગતો અને સંદર્ભો માટે જુઓ હ. ભાયાણી, 'શ્રીમંત ખેડૂત અને ગરીબ ખેડૂત' એ લોકકથાનું અગિયારમી શતાબ્દીમાં મળતું ભારતીય રૂપાંતર," ફા. ગુ. સ. ત્રૈમાસિક, ૪૫, ૪, ઓક્ટો.-ડિસે. ૧૯૮૦, પૃ. ૨૨૫-૨૩૦.
૪. હીરાલાલ જૈને તેમના પુસ્તક 'સુગંધદશમીકથા' (૧૯૭૬)માં આ કથાની કેટલીક સંસ્કૃત, અપભ્રંશ, ગુજરાતી, મરાઠી અને હિન્દી કૃતિઓ આપી, કથાનો વિકાસ અને પાશ્ચાત્ય રૂપાંતરો સાથેની તેમની તુલના નિરૂપ્યાં છે. આ ઉપરાંત જુઓ, હ. ભાયાણી, 'મૂલશુદ્ધિ પ્રકરણ' (સંપા. અ. મો. ભાજક, ૧૯૭૧)ની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૮.

ઓમાં મળતા કેટલાક કથાઘટકો પણ ભારતીય અને ઇતર લોકકથાસાહિત્યમાં ધણા જાણીતા છે.

ડૉ. આચાર્યે પ્રાપ્ત કરેલી સામગ્રી લોકકથાઓના ઐતિહાસિક તથા તુલાનાત્મક અન્વેષણ માટે કેટલી મહત્વની છે તેનો આ ઉપરથી થોડોક અંદાજ મળી રહેશે. ૬

આપણી એકાદ યુનિવર્સિટીએ કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ જેવી સંસ્થાએ ગુજરાતના વિવિધ બોલીવિસ્તારોમાંથી આ પદ્ધતિએ વંધુ નહીં તો સોએક જેટલી લોકકથાએ તેમના અસલી બોલચાલના સ્વરૂપમાં શ્વનિમુદ્રિત રૂપે તોંધી લઈ, પછી યોગ્ય રૂપે પ્રકાશિત કરવાની એક સંશોધન-પરિયોજના વહેલી તકે ધડીને, જીવંત લોકકથાસામગ્રીનો સંગ્રહ કરી લેવો નેઈએ. નહીં તો આ અમૂલ્ય સામગ્રી નષ્ટ થઈ જશે.

આ સંદર્ભમાં લોકસાહિત્યને લગતું જે કેટલુંક કાર્ય આપણે ત્યાં થયું છે અને તેના અધ્યયન વગેરેને લગતી જે પ્રણાલી પ્રચલિત છે તે વિશે એ શબ્દ અપ્રસ્તુત નહીં ગણાય. ઝવેરચંદ મેઘાણીનું (અને તેમના થોડાક પુરોગામી અને અનુગામીનું) કાર્ય મુખ્યત્વે, પશ્ચિમની પરંપરાના પ્રભાવ નીચે, લોકસાહિત્ય પ્રત્યે સાહિત્યરસિકોને અભિમુખ કરવાનું અને તેની રુચિ પ્રગટાવવાનું હતું. આમાં કૌતુકરંગી, અહોભાવી, મહિમાસ્થાપક દષ્ટિ પ્રધાનપણે કામ કરતી હોય એ સમજી શકાય તેવું છે. દુર્ભાગ્યે પછીથી આ વલણ ચાલુ

૫. વિગતો માટે જુઓ હ. ભાયાણી, 'શોધ અને સ્વાધ્યાય' (૧૯૬૫), પૃ-૧૬૭-૧૬૮, ૨૦૮-૨૧૫,

૬. ડૉ. આચાર્યે અહીં તેમ જ અન્યત્ર પ્રકાશિત કરેલી, ઝવેરચંદ મેઘાણીએ 'રંગ છે બારોટ' અને અન્ય સંગ્રહોમાં આપેલી, જોરાવરસિંહ જદવે 'લોકસાહિત્યની ચતુરાઈકથાઓ'માં આપેલી તથા અન્ય લોકકથાસંગ્રહોમાં મળતી કેટલીક કથાઓ પ્રાચીન સાહિત્યમાં લિખિત પરંપરામાં પણ મળે છે. કેટલીક તો ઠેક ચોથીપાંચથી શતાબ્દીથી સાહિત્યમાં મળે છે. આથી વર્તમાનમાં પ્રચલિત ભારતીય લોકકથાઓનો ઇતિહાસ ધણો સંકુલ હોવાનું પ્રતીત થાય છે. મૌખિક પરંપરામાંથી લિખિત પરંપરામાં અને તેમાંથી ફરી મૌખિક પરંપરામાં - એમ ચક્ર ફરતું રહ્યું છે. વળી વિવિધ પ્રદેશો વચ્ચે થતી રહેલી આપલે પણ લક્ષમાં લેવાની છે. લોકકથાના સ્વરૂપ અને ઇતિહાસની તપાસ માટે ભારતીય પરંપરા જેવી દીર્ઘકાલીન અને વિશાળ વિસ્તારવાળી પરંપરામાં પ્રવર્તેલી પરિસ્થિતિ અનેકવિધ પુનર્વિચારણાની સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

રહ્યું છે, એટલું જ નહીં, તેણે ધણું જોર પકડ્યું છે. વસ્તુને યથાતથ રૂપે જોવી, સમજવી અને પછી તટસ્થ લાભે વ્યાપક સંદર્ભમાં તેને મૂલવવી એ પ્રકારનો વૈજ્ઞાનિક અભિગમ લોકસાહિત્યના (કે લોકવિદ્યાના) અધ્યયનમાં આપણે ત્યાં હજી આદર પામ્યો નથી.

સ્થળ પરના કાર્ય દ્વારા ચોક્કસાઈથી લોકસાહિત્યની વિવિધ સામગ્રીનો સંગ્રહ, તે સામગ્રીનાં વિવિધ પાસાંનું વૈજ્ઞાનિક અધ્યયન અને સમીક્ષા અને લોકસાહિત્યનું રસાસ્વાદન-એ ત્રણેય બાબતોને ભેળસેળ કરી નાખવી એ લોકસાહિત્યના અધ્યયન માટે વિધાતક છે. જેમને લોકની કે સાહિત્યની સમજ નથી તેવાઓને હાથે લોકસાહિત્યને થતી હાનિ નિવારવી જોઈએ.

કોઈપણ વિદ્યાશાખા ત્યારે જ પુખ્ત થયેલી ને વિકસિત કહી શકાય, જ્યારે તે વ્યક્તિઓની અંગત છાપ અને રુચિને આધારે થતી ઊડઝૂડ તપાસની પ્રાથમિક ભૂમિકા વટાવે અને તેના અધ્યયન માટેનું સૈદ્ધાન્તિક માળખું તૈયાર થાય. આ સિદ્ધાંતોના પાયા પર જ હકીકતોની પસંદગી, સંગ્રહ, વર્ગીકરણ, આંતરસંબંધોની સ્થાપના અને વ્યાપક અર્થઘટન થઈ શકે. આપણું લોકસાહિત્ય અને લોકવિદ્યાનું અધ્યયન તેની અપકવતાઓથી વહેલી તકે મુક્ત ભલે એ હજી છે. પશ્ચિમમાં આ વિષયમાં થયો. સૈદ્ધાન્તિક અને પ્રદતિવિષયક કાર્યનો આપણે હવે પૂરતો લાભ ઉઠાવવો જોઈએ.

આ સંબંધમાં એક સૂચન એ છે કે ગુજરાત રાજ્ય લોકસાહિત્ય સમિતિની મંદ્રપ્રાણતા અને ક્ષતિઓને દૂર કરી સરકારે તેને ચેતનવંતી અને વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિથી કાર્ય કરતી બનાવવી જોઈએ. આ માટે તેને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ જેવી સંસ્થાની નીચે મૂકી દેવી જોઈએ અને પૂરતું અનુદાન આપવું જોઈએ. તો જ લોકસાહિત્યનાં સાહિત્યિક, સાંસ્કૃતિક અને લાપાવિષયક એમ ત્રણેય પાસાંઓને લગતા ઉચ્ચકોટિના સંશોધન-કાર્યની પ્રજ્ઞાલી સ્થાપી શકાશે.

(૪)

આ સામગ્રીની બાહ્ય લાક્ષણિકતાઓ પરત્વે અત્યંત મહત્વનો એક મુદ્દો એ છે કે બોલી તદ્દન એકરૂપ હોય, તેની ધ્વનિસ્વરૂપગત અને વ્યાકરણગત લાક્ષણિકતાઓમાં એકવાક્યના હોય તેવા ખ્યાલ કેટલો કાલ્પનિક હતો. તે આ સામગ્રી પરથી પણ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. વિવિધ બોલીનાં 'સામાજિક' તેમ જ 'પ્રાદેશિક' લક્ષણોની ભેળસેળ અહીં પ્રત્યેક લાપકની લાપામાં જોવા

મળે છે. પ્રથમરણમાં એ સર્વત્ર બતાવાયું છે. અને પ્રત્યક્ષ જીવનવ્યવહારમાં આમીશ બેલીવિસ્તારની વ્યક્તિ પણ અત્યારની જીવનપ્રણાલીમાં, પોતાના જીવન દરમિયાન, સંસ્કાર અને શિક્ષણની ઉચ્ચાવચતા ધરાવતી વિવિધ વ્યક્તિઓના થોડાધણા પરિચયમાં આવતી હોવાથી, તથા આકાશવાણી, દૂરદર્શન, ચલચિત્ર જેવાં સમૂહમાધ્યમોની અસર સતત પડતી હોવાથી આ પરિસ્થિતિ સહજે સમર્પણ તોમ છે. સામાજિક વ્યવહારનાં સાધન લેખે વિભિન્ન કોટિનાં તર્કો વાળાં વાણીસ્વરૂપને તપોસવિષય બનાવીને આજની ભાષાવિચારણા આવી રહી છે.

‘ભાષાવિમર્શ’ અંગે માહિતી

[ફોર્મ નં. ૪ — નિયમ નં. ૮ ની રૂએ]

૧. પ્રકાશનનું સ્થળ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ-૬
૨. પ્રકાશનની સામયિકતા ત્રૈમાસિક, દર ત્રણ માસે પ્રગટ થતું.
૩. મુદ્રકનું નામ કાન્તિભાઈ મ. મિસ્ત્રી
- રાષ્ટ્રીયતા ભારતીય
- સરનામું આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ-૧
૪. પ્રકાશકનું નામ રઘુવીર ચૌધરી
- રાષ્ટ્રીયતા ભારતીય
- સરનામું ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ-૬
૫. તંત્રીનું નામ હરિદ્વલ ભાયાણી
- રાષ્ટ્રીયતા ભારતીય
- સરનામું ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ-૬
૬. જે અખબારના માલિક ટ્રસ્ટીઓ: શ્રી. એચ. એમ. પટેલ,
- હોય તે શખ્સોનાં અને શ્રી. ઉમાશંકર જોશી,
- કુલ થાપણના એકઠકાથી શ્રી. ઝીણાભાઈ દેસાઈ
- વધારે રોકનાર ભાગીદારો શ્રી. ગુલામદાસ ઓઝર,
- અથવા શેરહોલ્ડરોનાં નામ શ્રી. યશવન્ત શુક્લ
- અને સરનામું સરનામું: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ-૬

ALWAYS INSIST ON RUSTOM FABRICS

- * 100% Polyester Printed Shirting and Dress Materials
- * Wash & Wear Dyed Poplins & Prints
- * Fancy Screen Print, Poplins, Cambrics etc.
- * "SANFORIZED" Poplins, Checks, Dyed Merc.

RUSTOM MILLS

&

INDUSTRIES LTD.

R. B. No. 131, AHMEDABAD - 380 001

Grams : "Uplit"

Telex : 012-489

Tele. : 24327

& 24328

India's only complete weekly

COMMERCE

An authoritative source of facts, figures and comments on India's industry, agriculture, trade, banking, commodities and the economy as a whole, with an appropriate focus on international affairs.

All the facts of current development in the Indian economy are continuously and closely studied by the staff of the Commerce Research Bureau on the basis of the latest available primary data. The results of these studies are made available to the wider public through the pages of Commerce.

This makes Commerce an invaluable source of authentic information for Colleges, Universities and everyone concerned with the academic world.

Annual Subscription : Rs. 125-00

Half yearly : Rs. 65-00

Single copy : Rs. 2-50

•

Editor : VADILAL DAGLI

●

Commerce Publication Ltd.

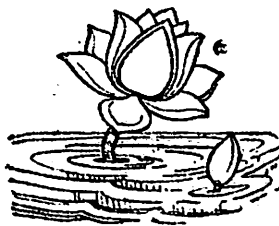
Manek Mahal (6th Floor), 90, V. N. Road,
Off Churchgate, BOMBAY - 400020.

જો શબ્દનો જ્યોતિ સર્વત્ર પ્રકાશતો ન હોય તો
આપું ય વિશ્વ અંધકારમય બની જાય.

—કંડી

શુભેચ્છક

કનુભાઈ એન્જિનિયર્સ પ્રા. લિં.

૩, મેંગો લેન, કલકત્તા-૭૦૦ ૦૦૧

68M1929 001

“અરે, ફેવિકોલ હોય પછી ઠીંગલી બનાવવામાં કેટલી વાર!”

કિંમતી કારીગરોની પ્રથમ પસંદગી પામેલું
આ ફેવિકોલ આપ ખજૂઆતો અને કામ
ખાટે સદા હાથવજું જ રાખો, ગમે ત્યાં
ફેવિકોલની જરૂર પડવાની જ !

ઓલ ઇન્ડિયા હૅન્ડીક્રાફ્ટ ટ્રાયર્સ ટ્રેનિંગ કૉલેજ
તેમજ હસ્તકલાની અન્ય સંસ્થાઓમાં ફેવિકોલ
વધુને વધુ પ્રમાણમાં વપરાય છે.

ફેવિકોલ વડે આપ કાંઈ તે ચોટાટો :

- કાગળ • થર્મોકોલ • લાકડું • કાપડ
- માટીની ચીજ-વસ્તુઓ • આલસાં ને
- એવી કાળીખરી વસ્તુઓને ફેવિકોલ સિન્થેટિક
- ફેબ્રિક એક્સેસિવ જલદી અને મજબૂત રીતે
- બાંધી દે છે.

કામ પણ દરેક વખતે જુઓ તો સ્વચ્છ, સુખ,
સુખ ને સફાઈ !

ચોટાટા માટે સર્વોત્તમ
ફેવિકોલ

કારીગરોનું માનીતું અલગ એક્સેસિવ.

● વિતરણ : ઇન્ડિયન માધ્યમ લિમિટેડ, પો. બો. નં. ૧૧૦૮૪, મુંબઈ ૪૦૦ ૦૨૦ નો સંપર્ક કરો

Courtesy: HTTC, Bombay

PRILITE

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મળેલી ઉદાર સખાવતો

શેઠ શ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈનાં કુટુંબીજનો તરફથી પરિષદ ભવનમાં કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ સ્વાધ્યાય મંદિર સ્થાપવા માટે રૂ. ૫,૦૦,૦૦૦ (પાંચ લાખ) નું ઉદાર દાન મળનાર છે. એ બદલ પરિષદ શેઠ શ્રી શ્રેણિકભાઈ અને પન્નાબહેનનો, શેઠ શ્રી સિદ્ધાર્થભાઈ અને વિમળાબહેનનો, શેઠ શ્રી ચીનુભાઈ અને પ્રભાબહેન તેમ જ અન્ય કુટુંબીજનોનો આભાર માને છે.

શેઠ શ્રી અનુભાઈ અને પ્રફુલ્લભાઈનાં કુટુંબીજનો તરફથી શેઠ શ્રી ચીમનલાલ મંગળદાસ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય માટે રૂ. ૧,૭૧,૧૧૧ (એક લાખ ઇકોતેર હજાર એક સો અગિયાર) નું ઉદાર દાન મળશે. એ બદલે પરિષદ શેઠ શ્રી અનુભાઈ ચીમનલાલ, નવીનચંદ્ર ચીમનલાલ અને પ્રવીણચંદ્ર ચીમનલાલનો આભાર માને છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના એક પ્રતિભાશાળી સર્જક શ્રી રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકના નામે પરિષદ ભવનમાં સભાગૃહ બાંધવા માટે એમનાં વિદુષી પત્ની હીરાબહેન અને અન્ય કુટુંબીજનોએ રૂપિયા બે લાખનું દાન આપવાનો સંકલ્પ જણાવ્યો છે. પરિષદ એમનો અને અન્ય કુટુંબીજનોનો આભાર માને છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય કોશ અને ગ્રંથાલય માટે ગુજરાત રાજ્ય સરકારે ચાલુ વર્ષે બે લાખ અને એક લાખનું અનુદાન મોકલી આપ્યું છે અને આ બે ઘટકો માટે કુલ દસ લાખ અને ત્રણ લાખ મળીને તેર લાખનું અનુદાન મંજૂર કર્યું છે. આ રીતે કુલ ખર્ચના પંચોતેર ટકા ભાર ઉપાડી લેવા બદલ પરિષદ રાજ્યના મંત્રીમંડળ અને અધિકારીઓનો આભાર માને છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભવન
આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૯

“Disappointments can come only to those who make appointment with the future. Do make appointments but only with the present. Disappointments then, can never, never come”.

— Swami Chinmayananda

**With Best
Compliments From :**

The Atul Products Ltd.

**P. O. ATUL
ATUL - BULSAR.
Pin Code - 396020.**